

FAHRİ IŞIK'IN 'UYGARLIK ANADOLU'DA DOĞDU' ELEŞTİREL YAKLAŞIMINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ*

Prof. Dr. Erdem Denk

Ankara Üniversitesi

ORCID: [0000-0002-9915-1305](#)

ROR ID: [ror.org/01wntqw50](#)

• • •

Öz

Bu çalışmada, Türkiye'nin en önemli klasik arkeologlarından olan Prof. Dr. Fahri Işık'ın alanın hâkim görüşüne karşı geliştirdiği "Uygurlik Anadolu'da Doğdu" yaklaşımı değerlendirilecektir. Işık'ın sahadaki önemli bulgularını düşünsel temelde zenginleştirerek yaptığı bu kavramsal-kuramsal eleştiri, görmezden gelinmeyecek kadar önemli ve değerlidir. Öte yandan, alana hâkim görüşün önermelerini eleştirdiği temel bir nokta dışında doğru ve yerinde olan Işık'ın bu yaklaşımı da kendi içinde kimi sorunlar barındırmaktadır. Zira bir yandan "uygarlığın sıfır noktası" olarak "Helen dünyası"nın gösterilmesine itiraz eden Işık, diğer yandan "uygarlık Helenlerin değil Anadolu'nun eseri" diyerek aslında bir "sıfır noktası" olması fikrine değil, bu noktanın neresi/kim olduğuna dair tespiti itiraz etmektedir. Üstelik bu merkezi de mevcut haliyle görece çok yeni bir kavram olan "Anadolu" olarak işaret etmektedir. Eleştirdiğini tersinden yeniden üreten bu yaklaşımı daha da sorunlu kılan, modern(ist) dönemin ürünü olan paradigmayı eleştirirken içinde bulunduğumuz medeniyetçi/kimlikçi post-modern(ist) döneme yeterince mesafe almamasıdır. Oysa nihayetinde kesintisiz akan "insanlık tarihi"nin evrensel bilimsel gerekliliklere uygun şekilde çalışılmasının tek yolu, herhangi bir zaman-mekânı ne merkeze alan ne de talileştirip değersizleştiren yaklaşım ve yöntemlerin benimsenmesidir.

Anahtar Sözcükler: Mavi Anadoluculuk, Fahri Işık, Uygurlik tarihi, Arkeoloji, Siyaset bilimi

A Critical Look at Fahri Işık's Critical Approach Claiming that 'Civilization Was Born in Anatolia'

Abstract

The present study will examine the approach of Prof. Dr. Fahri Işık -one of Turkey's most prominent classical archaeologists- who developed the perspective of "Civilization Was Born in Anatolia" in opposition to the dominant view in the field. Işık's conceptual and theoretical critique is too important to be overlooked. Nevertheless, his approach also contains inherent and even self-contradictory problems. For although objecting to identifying "Ancient Greece" as the "zero point of civilization", he simply changes the location and attribution of it and asserts that "civilization was not the work of the Greeks but of Anatolia". Moreover, he locates this "zero point" in "Anatolia", which is in fact a comparatively modern concept. Furthermore, he, whilst criticizing the said modernist paradigm, does not distance himself sufficiently from the civilizationist tendencies of the postmodernist era. Yet, the only way to study the continuous flow of "the history of humanity" in accordance with universal scientific principles is to adopt approaches and methodologies that neither privilege nor marginalize any specific time or space.

Keywords: Blue Anatolianism, Fahri Işık, History of civilisations, Archaeology, Political science

* Makale geliş tarihi / Received date: 16.04.2025
Makale kabul tarihi / Accepted date: 25.10.2025
Erken görünüm tarihi / Published online: 18.11.2025

Yazar email: denk@ankara.edu.tr

Fahri Işık'ın 'Uygarlık Anadolu'da Doğdu' Eleştirel Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış

Giriş

Bilgi ile iktidar arasında ciddi bir ilişki olduğu sır değil. Özellikle sosyo-ekonomik ve askeri gücünü önce tahakküme sonra da hegemonyaya çevirebilenlerin bu süreçte bilginin üretilme ve yayılma biçimlerini de kontrol ettikleri, kendilerinden doğru bir “hakikat” icat ve inşa ettikleri bilinmekte. Günümüz dünyası açısından bakıldığında, 18-19. yüzyıllarda şekillenerek kurumsallaşan ve etkisini büyük ölçüde sürdüren Avrupa/Batı-merkezci modern(ist) paradigmanın bilimsel çalışmaların hem ontolojisini, hem epistemolojisini hem de metodolojisini ön-belirlemeye devam ettiği görülüyor.

Genel olarak tüm sosyal ve siyasal bilimler için özellikle söz konusu olan bu durum, geçmiş uygarlıkların yaşam, üretim ve örgütlenme biçimlerini anlamaya çalışan arkeoloji açısından da geçerli. Nitekim bir yandan geçerli bilimsel paradigmanın temel (ön)kabulleri, yaklaşımları, kavramları, araçları ve metodolojileri ile yapılan (anaakım) arkeolojik araştırmaların diğer yandansa bulgularını yorumlama biçimiyle dönüp tekrar mevcut paradigmayı besleyip doğruladığı görülmekte.

Etkisini günümüzde de büyük ölçüde süren Avrupa/Batı-merkezci paradigmanın kurumsallaşma sürecine kısaca bakmak gerekirse, 1492 sembolik tarihi itibarıyla başlayan ve 17. yüzyıl itibarıyla tüm kıtayı saran “coğrafi yayılma” aktörlerinin en temel sorununun feodal düzeni “kendileri-merkezli” yenisıyla ikame etmek olduğu söylenebilir. Bunun içinse hem Orta Çağ'ın yönetim merkezleri olan Papalık ve İmparatorluk yapılarını çözerek gücü “ulus(al)-devlet” düzeyinde konsolide etmelerine hem de tümüyle parçalanmaktansa önemi dönüşerek de olsa devam eden “kıtasal/bölgesel” işbirliği ihtiyacını sürdürmelerine imkân verecek yeni bir “paradigma” inşa etmeleri gerekiyordu. Zamanla ulus-devletleşmenin “Avrupa” şemsiye kavramı altında yapılmasıyla sonuçlanacak bu arayışta, dönemin ihtiyaçlarına ve ruhuna uygun olarak geliştirilen tüm beşeri bilimler gibi arkeoloji de çok önemli bir işlev görecektir. Kendilerine yıkmakta oldukları düzeninkinden daha eski ve köklü bir

tarih, köken, misyon, ideoloji ve hedef bulma amacıyla uzak geçmişi yardıma çağıran yeni yönetici elitler, şimdiye ve geleceğe yön verecek bilgiyi de şekillendirecektir. Bu süreç, sosyo-ekonomik gücün en önemli aracı ve zemini haline gelen deniz-aşırı sömürgecilik faaliyetleriyle de neden-sonuç ilişkisi içinde devinmektedir. Zira kurulan tahakküm ilişkileri sonucu dünyanın yeni merkezi olmakta olan bir “Avrupa” söz konusudur.

Batı'da arkeolojinin gelişimini besleyen bir saik daha vardır. Daha 17. yüzyıldan başlayarak askeri ve ekonomik gücüyle dünyanın bütününi siyasi, ekonomik ve kültürel egemenliği altına alan Batı dünyası, bilimsel gelişmeler yoluyla 'bilgi' tekeli de eline almıştır. Bilgi tekelinin altında yatan güç ise pozitivizmdir. Pozitivizmin çalışma biçimi, dünyanın nesneleştirilmesine dayanır. Nesneleştirmeyi sınıflandırma izler. Böylelikle bütün doğal ve beşeri şeyler birer nesne haline indirgendikten başka, öznelliklerini, bireyliklerini, tekilliklerini ve en nihayet aidiyetlerini kaybeder. Bir bütünün parçası olarak görülmekten başka kaderleri yoktur. Bütünü kuracak olan bilgiyi elinde tutan Batı olduğuna göre, bu parçalar batıda toplanacaktır. Bu süreçte hayvanat bahçeleri ve botanik bahçeleri oluşur.¹ Onları müzeler izler. Batı, müzeler yoluyla hem kendi geçmişini 'bir bütün halinde' görerek tarihsel 'ilerleyiş'inin bilincine varır ve onu kutsar, hem de 'öteki'ne ait olanı biriktirerek kendi aksini yine 'bir bütün halinde' önüne koyar ve kendine güvenini tazeler, kendi gelişmişliğinin maddi izlemine yaratır (Aydın, 2010, ss. 129-130).

Benimsenen lineer ilerlemeci tarih anlayışı çerçevesinde “ezelden ebede merkezi olduğu dünyaya hükmetmesi adeta bir doğal zorunluluk olan Avrupa/Batı medeniyeti” yaklaşımı ön plana çıkmaktadır. Kendisi Avrupalılaşmakta/Batılılaşmakta olan Avrupa/Batı, sadece sömürgelerinde değil her türlü güç aracının topladığı yeni merkeze öykünerek modernleşmeye başlayan “Doğu”da da bir rol-model olmaktadır (Denk, 2014). Tıpkı siyaset bilimi gibi bu sürecin bilimsel ürünlerinden olan arkeolojinin bulgularını yorumlama ve buna istinaden tarihi (yeniden) yazma biçimi de Avrupa/Batı-merkezli olacaktır.

Bu açıdan en kritik “moment”, Schliemann tarafından yapılan kazılarda Troya'nın “keşfedilmesi”dir. İleride açılacağı gibi tıpkı MÖ 6. yüzyılda dönemin

1 Bugün bildiğimiz ve okuyabildiğimiz biçimde bir yazı olmadığı için daha öncesi hakkında bir yargıya varmak pek mümkün olmasa da, en azından Güney Mezopotamya'daki ilksel kent-devletlerin krallarının özellikle saraylarında hayvanat ve botanik bahçeleri kurduğu bilinmekte. Dolayısıyla, bir merkezden doğru yaşamı düzenleme anlamında modern(ist) paradigmanın en azından devletle yaşatıldığı söylenebilir. Bkz. Denk (2021a).

politik-askeri ihtiyaçlarına uygun olarak “hatırlanması” gibi, Troya bir kez daha “Batı-Doğu medeniyet ikiliğinin sıfır noktası” olarak kodlanacak ve kısa sürede tekrar paradigmatik bir anlam/değer ile donatılacaktır. Avrupa’nın 1492 sembolik tarihinden itibaren yükselen sosyo-ekonomik gücünü sosyo-kültürel zemine de taşımak için gerekli olan “kadim” dayanak bulunmuştur. Bu süreçte modern(ist) sanat tarihi ve arkeoloji çalışmalarını ivmelendiren Winckelmann, Schliemann ve Humboldt gibi kurucu figürlerin çalışmaları özellikle önemlidir. Olgunlaştırdıkları *Philhellenism* akımı² çerçevesinde sanattan spora, matematikten felsefeye, mimariden tarih ve edebiyata, tıptan astronomiye kadar hemen her alanda günümüz bilimsel düşüncesinin temellerinin Antik Yunan’da atıldığı anlatısı geliştirilecektir.³ Orta Çağ’ın ilerlemeye kapalı, skolastik, durağan ve statükocu anlayışının yerini mükemmeli, ideal ve kusursuz olanı inşa ve temsil etme iddiasıyla ön plana çıkan akılcı, ilerlemeci, medeni ve medenileştirici bir Avrupa söz konusudur. Adeta zamandan ve hatta mekândan bağımsız paradigmatik bir konsept haline getirilen “Avrupa/Batı”, kültürel güç ve üstünlüğünü Antik Yunan’da atılan bilimsel temellerine borçludur. Antik Yunan ise bu zemini herhangi bir yerden pek de etkilenmeden kendi aklı, *akılcılığı* sayesinde inşa etmiştir. Tüm bunlar, adeta doğası gereği üstün olan bir “Avrupa kültür coğrafyası”na işaret etmektedir.⁴

Hemen tüm bilimlerin çerçevesini çizen bu minvalde öyle güçlü bir “arkeolojik yaklaşım” oluşmuştur ki, artık anaakım ya da eleştirel tüm çalışmalar “Avrupa/Batı” odaklı yapılacaktır. Öyle ki, anaakım bilimsel anlatıların tek değilse de asıl amacı “Üst Paleolitik’ten itibaren tüm dünya tarihinin Avrupa/Batı uygarlığı nehrini yaratacak şekilde nasıl aktığı”nı açıklamak olacaktır.⁵ Tam da Kuhn’un (1977, s. 294) “bir bilimsel cemaatin üyelerinin ve sadece onların paylaştığı şey” şeklindeki paradigma tanımına uygun şekilde, “sorgulanmaz” olmaktan da öte “sorgulanması akla dahi gelmez/getirilemez bu temel bakış açısı” Avrupa/Batı-merkezci literatürün merkezine yerleşecek ve Türkiye’nin de büyük ölçüde parçası olacağı bu yaklaşımda alternatif anlatıların sesini

2 Schliemann’ın “Troya takıntısı” özelinde Almanya’nın ve hatta arka planda Avrupa’nın kendisini yeniden inşa etme sürecinin analizi ve bu bağlamda *Philhellenism*’in icadı ve araçsallaştırılması konusunda bkz. Aydın (2017).

3 Öyle ki, örneğin günümüzde Türkiye’deki Turist Rehberliği programlarının ilgili dersleri “bile” turizmin de ilk kez Antik Yunan’da ortaya çıktığı “tespiti” ile başlamaktadır.

4 Bu tutumun Neolitik’e dek uzatılan “bağımsız gelişme (*anti difizyonizm*)” versiyonuna dikkat çeken bir çalışma için bkz. Özdoğan (2006, ss. 85-86).

5 *Homo sapiens*’in gelişimini de içerecek şekilde tarihöncesinin çağların adlandırılmasından incelenmesine arkeolojiyi de paradigmatik düzeyde etkileyen Avrupa/Batı-merkezci yaklaşımı somut örnekler üzerinden eleştirel bir şekilde irdeleyen bir çalışma için bkz. McBrearty ve Brooks (2000).

duyurması pek mümkün olamayacaktır. Kuşkusuz Türkiye özelinde ileride değinilecek “Mavi Anadoluculuk” gibi akımların paradigma-içi şerhleri söz konusu olmuştur. Ne var ki, büyük ölçüde “medeni uluslar arasında hak ettiği yeri talep etme”, “ulusa özgüven aşılama” ya da “milli savunma refleksi” motivasyonlu bu “düzeltme girişimleri” de dâhil olmak üzere Avrupa/Batı-merkezci modern(ist) paradigmanın işaret ettiğinin dışında “evrensel” bir tarih olabileceği fikri pek muteber olmayacaktır.⁶ Geçerli paradigmayla uyuşmayan veriler görmezden gelinecek ve aksi yönde konuşmak “cesaret” isteyecektir (Işık, 2019, s. 10).

Aslında her bilgi alanı gibi arkeoloji de dünyada yaşanan güç ilişkilerinden etkilenmiş ve yaşanan güç kaymalarına koşut olarak geçerli paradigma da kimi değişikliklere uğramıştır. Nitekim 20. yüzyıl döneminde “Avrupa/Batı” dünyasının merkezine oturan ABD ile modern(ist) paradigmaya kendi içinden getirilen ilk ciddi alternatifi sahiplenilen Sovyetler Birliği’nin her düzeyde “bilgi”nin tanımını da belirlemeye başlamasıyla tüm sosyal ve siyasal bilimler gibi arkeolojinin de çerçevesini çizen geçerli paradigma sorgulanır olmuştur. Bu yazının konusu açısından en kayda değer yenilik, mevcut arkeolojik araştırmaların merkezinde yer alan klasik arkeolojiye kıyasla Paleolitik ve Neolitik döneme⁷ ya da başta Orta Asya ve Sibirya bölgesindekiler olmak üzere Demir Çağı konar-göçer (Şamanik) toplumlarına dair çalışmalarda yaşanan niceliksel ve niteliksel sıçramadır. Dünyanın farklı yerlerinin arkeoloji (ve tarih, etnografi, antropoloji vs.) çalışmalarının kadrajına girmesiyle sonuçlanacak bu süreç, mevcut Avrupa-merkezci arkeolojiyi de “daha evrensel” hale getirmeye başlayacaktır.

Bu ivmeyi daha da artırırsa, 1970’lerde şekillenen “küreselleşme” süreci olacaktır. Sanayi devrimiyle gelen endüstriyel kapitalizmin üretim ve örgütlenme mantığının gerektirdiği “evrensel standartları” belirleyen bir merkezden doğru işleyen modernist dönemin aksine esnek/ucuz üretimin yapılacağı her mekânı

6 Kuşkusuz Türkiye’de “Türk” ya da “İslam” merkezli alternatif tarih yazımı girişimleri söz konusudur. Ancak ileride başka bağlamlarda da değinileceği gibi, böylesi “bir kültür/medeniyet-merkezci tarih anlatıları”nın bu yazının konusu olan Avrupa/Batı merkezci paradigma gibi “evrensel” olma iddiası yoktur. Dolayısıyla bu anlamda “tutarlılık” analizine konu olmaları da söz konusu değildir. Tabii örneğin Türk ya da İslam merkezli anlatıyı “evrensel üstünlük” şeklinde kurgulayan yaklaşımlar içinse burada Avrupa/Batı merkezci paradigma için yapılan eleştiriler geçerlidir.

7 İlgili çalışmaların artışında C14 tarihlleme sisteminin devreye girmesi de önemli bir etken olmuştur. Ancak Soğuk Savaş’ın getirdiği bilimsel rekabetin bir yan-ürünü olan bu tarihlleme sisteminin arkeolojik çalışmalarda kullanılması da nihayetinde ABD ve Sovyetler Birliği’nin bilimsel çalışmaların merkezine yükselmesiyle doğrudan ilgilidir.

kapsayan değer sistemlerine ihtiyaç arttıkça, her türlü “doğru”ya açık postmodernist anlayışlara yönelik ilgi de artacaktır. Küreselleşme ile yerelleşmenin (cf. Özdoğan, 2006, s. 26). adeta bir paket olarak birlikte geldiği bu süreçte, ulus-devletlerin doğuşuna eşlik eden aydınlanmacı tarihin yerini medeniyetçi/kimlikçi yorumlar almaya başlayacaktır. Bu dönüşümün arkeolojiye yansımaları en belirgin örnek, “süreç sonrası (*post-processual*) arkeoloji” (Hodder, 1985) olsa gerektir. Özellikle yazısız döneme ait bulguları uzun tarihsel süreçlere yayılan gelişmeler ve günümüz bilgileri ışığında “okuma” ve “yorumsama”ya imkân veren bu “ne materyalist ne de pozitivist” yeni yaklaşım, adeta tarihe yeni pencereler açacaktır. Arkeolojik araştırmalara ve yorumlara getirdiği “derinlik” nedeniyle kısa sürede çok yaygın bir etki doğuran bu yaklaşım, öte yandan modern(ist) yaklaşımlara dönemin ruhuna uygun post-modernist ve medeniyetçi/kimlikçi “okuma” ve yorumların eklenmesine de uygun bir zemin oluşturmuş gibi gözükmektedir. Bu anlamda en güzel örnek, Göbeklitepe çalışmalarının bir yandan “inanç/din her şeyden önce geldi” diğer yandansa “her şey Anadolu’da başladı” ve “tarihin sıfır noktası” gibi hem muhafazakâr hem de seküler kesimlere seslenen popülist ifadelerle yeni dünya düzeninde yerini arayan Türkiye’nin “arkeoloji ve tarihi yardıma çağırma sırası bende” politikasının bir uzantısı olarak araçsallaştırılmasıdır.⁸

Arkeoloji çalışmalarının -her sosyal ve siyasal bilim gibi- kendi döneminin koşullarından etkilendiğini ve döneminin ruhunu bir şekilde yansıttığını gösteren bu genel görünüm, elinizdeki çalışmanın konusu olan Fahri Işık’ın “Uygurluk Anadolu’da Doğdu” yaklaşımı açısından da geçerlidir. Bu eleştirel yaklaşımın eleştirel bir analizinin yapılabilmesi için, öncelikle fikri ve bilimsel arka planını teşkil eden Mavi Anadoluculuk akımını özellikle içerecek şekilde Osmanlı’dan günümüze Türkiye’deki arkeoloji çalışmalarının seyrine genel bir bakış yerinde olacaktır.

1. Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne Arkeolojik Arayışlar ve Mavi Anadoluculuk Akımı

Hemen her ulus-devletleşme sürecinde söz konusu olduğu gibi, Türkiye’de de arkeolojinin dönemin ihtiyaç ve arayışlarına uygun şekilde yapılandığı, çalıştığı ve karşılandığı görülmektedir. Alana ve bulgularına

8 Bu çalışmanın doğrudan kapsamı dışında olan Göbeklitepe’nin “tarihin sıfır değil kırılma noktası” olduğu ve zamanla başta Karahantepe, Sayburç ve Çakmaktepe gibi Taş Tepeler bölgesi ile Boncuklu Tarla Höyük özelinde Mardin’deki kazılarında ele edilen bulguların kendi dönemlerinin koşulları içinde değerlendirilmesi gerektiği açıktır (Denk, 2022).

gösterilen bilimsel-kültürel ve turistik-popüler ilginin kimi “teknik” ve “maddi/finansal” nedenleri olmakla birlikte, Avrupa/Batı-merkezci tarih anlatısıyla Türkiye’nin bu modern(ist) tarih içinde kendisine bir konum araması, biçmesi ve talep etmesi de çok belirleyici olmuştur. Osmanlı’nın son dönemlerinde çökmekte olan devleti/toplumu yeniden ayağa kaldırma yolu olarak benimsenerek anaakımlaşan ve Tanzimat süreciyle resmileşerek kurumsallaşan bu politikada farklı etmenler rol oynamıştır. En başta, bir zamanların “cihan hâkimi”nin şimdi “Avrupa’nın hasta adamı” olarak görülmesine yönelik bir tepki söz konusudur. Dünyanın gidişatına ayak uydurma amaçlı reformları da tetikleyen bu tepkiyi daha da derinleştirirse, “Batı medeniyetinin beşiği” olarak kodlanarak bağımsızlığı bir “koçbaşı” gibi desteklenen Yunanistan’a karşı “Doğulu/barbar öteki” olarak mahkûm edilmektedir.

Öte yandan, Batılılaşma anlayışı çerçevesinde verilen bu tepkide “Batı Avrupa’da Antik Yunan kültürlerine duyulan romantik hayranlığın o sıralar doruk noktasına ulaşması” da etkili olmuş ve müzecilik dâhil ilgili tüm arkeolojik çalışmalar Hellenistik kültürle özdeşleşmiş şekilde yapılmıştır (Özdoğan, 2006, ss. 52-53). Öyle ki, bir yandan “Osmanlı’nın İslamî mirası”ndan ayrı tutulan “Klasik” dönem Avrupa kültürüne ait eserler diğer yandansa yine Avrupa’dan hiç aşağı kalınmadığını gösterecek şekilde “sahiplenilerek” açılan müzelerde sergilenmiştir (Atakuman, 2017, s. 168). Osmanlı’nın yıkılmasına kadar süren tartışmalar bir yana, Kurtuluş Savaşı sürecinde yine Yunanistan’la özdeşleşen işgallerin yarattığı travma da Osmanlı’dan gelen tepkisel arayışların Türkiye Cumhuriyeti döneminde dönüştürülerek sürdürülmesine neden olmuştur. Bir yandan dağılan Osmanlı’dan elde kalan toplumu “ulus”, coğrafyayı da “vatan” yapma amacı belirleyici iken, bu “modern” kavramlara model olan “Batı”ya karşı “Batılılaşmacı” politikalar gütmenin getirdiği zorluklar da söz konusudur (cf. Atakuman, 2008, ss. 216-217). Yeni benliğini inşa etme sürecinde yine Avrupa/Batı’da yükselen “ırksal” analizler de belirleyici olmuş, özellikle “Türk ırkının sarı ırka mensup olduğu ve Avrupa zihniyetine göre ikinci ‘secondeaire’ nevi bir insan tipi olduğu” (Afet, 1939, s. 244) şeklindeki yaklaşımlara karşı alınan pozisyonda zamanla kimi değişiklikler de olmuştur. Nitekim başlangıçta “Türk dil ve tarihi”ni keşfetme esaslı (Bilici Altunkayalar, 2018) ve dolayısıyla bir anlamda “Orta Asyacı/Türkçü” politikalar ön plana çıksa da, zamanla “Anadolucu” bir sentezde karar kılındığı söylenebilir.⁹ Her durumda, Avrupa/Batı’daki tüm modern uluslaşma süreçlerinde olduğu gibi tarih ve arkeolojinin yardımı çağırılması söz konusudur.

9 Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze görülen “Anadoluculuk” akımlarının dönemsel olarak dini ve seküler nitelik kazanabildiğini kimi örneklerle öne süren bir çalışma için bkz. Atakuman (2017).

Bu süreci özetleyen “muasır medeniyeti yakalama ve geçme” şiarı açısından bakıldığında, “Batılılaşma projesinin kendi köklerine dönme olarak tanımlanması ve böylece tüm modernleşme sürecinin unutulmuş ulusal kimliğin yeniden keşfi olarak görülmesi”nin (Atakuman, 2008, s. 219) tercih edildiği anlaşılmaktadır. Böylece Osmanlı geçmişi “aşılırken” medeniyete beşiklik eden seküler bir ulusun inşası için de önemli bir tarihsel derinlik işaret edilebilmiştir (Atakuman, 2008, s. 220).

Öte yandan, uluslararası konjonktürde yaşanan gelişmelerin etkisi de epey belirleyicidir. Bir yandan döneme damgasını vuran “ulusçu” görüşlere de koşut şekilde şekillenen Güneş-Dil Teorisi ile “yeryüzündeki ilk medeniyetin Orta Asya’da yaşamakta olan Türkler tarafından kurulup dünyanın çeşitli bölgelerine yayıldığı” önerilecektir. Bu görüşün benimsenmesinde özellikle Mussolini İtalyası özelinde Avrupa’da yükselen “Roma (Batı) medeniyetinin tüm tarihsel topraklarını bir çatı altında toplama” saldırganlığına yönelik bir “milli savunma refleksi”nin de etkili olduğu söylenebilir. Keza Anadolu’ya yönelik Roma ya da Antik Yunan-Helen iddialarına ilaveten Ermeni ve Kürt isyanlarının ve/veya toprak taleplerinin de dönemin siyasetini önemli ölçüde belirlediği açıktır (Atakuman, 2008, s. 220). Uzun yıllar süren savaşlar sonrasında kurtulan “Anadolu”nun zaten ezelden beri “Türk” yurdu olduğu ve arkeolojik kalıntıları görülen Roma’dan çok daha önce de Hititler gibi ön-Türkler tarafından iskân ve imar edildiği görüşü/önermesi, bizzat Atatürk’ün Ankara Ahlatlıbel’den başlayarak teşvik ve öncülük ettiği arkeolojik kazıların da altında yatan temel motivasyon olacaktır. Zaten daha 1915’te Hititçenin çözülmesini takiben konuyu yakından takip etmeye başlayan Mustafa Kemal Paşa, “Eti” (ve zamanla Sümer) geçmişini inşa edilecek “Türk ulusu”nun en önemli tarihsel harçlarından biri olarak belirlemiş gibidir.¹⁰

Ne var ki, hem Atatürk’ün ölmesi hem Cumhuriyet’in görece kurumsallaşması hem de artan arkeolojik çalışmaların testinden geçememesi nedeniyle¹¹ zayıflayan bu “uç” görüşler, 1930’ların ikinci yarısından itibaren yeni bir dönüşüm geçirecektir. Ayak sesleri duyulan yeni paylaşım savaşının tarafı (ya da “yemi”) olmama ve “eldekini tutma” çabası, “vatan” ile “ulus” arasındaki bağı kuvvetlendirmenin yollarına odaklanmayı öncelik haline getirecektir. Keza savaşın hemen öncesinde ve ilk başlarında daha yakın

10 Bu açıdan en ilginç nokta, cephede savaşmaya devam ettiği “Ankara Hükümeti” döneminden başlayarak bir “Eti Müzesi” kurulması için çalışmalar başlatan Mustafa Kemal’in “Cumhuriyet’in kurulmasıyla birlikte Anadolu’nun dört bir yanına gönderilen yazılarla merkezde eser toplama talimatları” vermesidir (Kıraç, 2021, s. 160).

11 Bu süreçte gündeme gelen tartışmaları birinci ve ikinci Türk Tarih Kongreleri özelinde değerlendiren bir çalışma için bkz. (Atakuman vd. 2008, s. 220).

tehditleri Almanya'yla dengeleme, savaş sonrasında Sovyetlere karşı Avrupa/Batı'nın yanında durma politikası da tarihe ve arkeolojiye bakışta etkili olacaktır. Öyle ki, yayılmacı, irredantist ya da köklerini “eski” coğrafyalarda arama çabalarının sonuçlarının iki dünya savaşıyla net bir şekilde görülmesi üzerine herkes gibi Türkiye siyaset ve bilim dünyası da eldeki toprağa ve topluma daha fazla dönecektir.

Bununla birlikte, dünya savaşını minimum zararlarla atlatan Türkiye'nin savaş sonrasında kurulmakta olan yeni dünya düzenine adapte olma sürecinde yaşanan iç ve dış gerilimler nedeniyle “ulus/millet” tartışmaları tekrar alevlenecektir. Cumhuriyetle birlikte Türkiye'nin “dönüştürücü elitist yeni merkezi olan Ankara” ile “buna direnen taşrası” arasındaki rekabetin Demokrat Parti'yi (DP) doğurmasıyla başlayan politik tartışmalar, farklı tarih anlayışları arasındaki gerilimle karşılıklı belirlenim ilişkisi içinde şekillenecektir. Kısa sürede yükselen liberalizm, Amerikancılık ve NATO üyeliğine koşut şekilde artan Sovyet/komünizm karşıtlığı, dönemin tüm tartışmalarını üst-belirleyecek denli kuvvetli bir dinamik haline gelecektir.

Öyle ki, CHP'nin temsil ettiği kesimlerde sosyo-kültürel temelde yükselen Avrupa/Batı hayranlığı DP etrafında yoğunlaşan diğer cemahtaysa sosyo-ekonomik saiklerle benimsenecek, bu ise “Batıcı” tutumun son tahlilde tüm toplumu yatay kesmeye başlaması anlamına gelecektir. Öyle ki, zamanla bir tür “tabu”ya dönüştüğü iddia edilebilecek bu tercih aynı zamanda bir “boş gösteren”e dönüşecek, duruma göre birbirlerini Batı yanlısı ya da karşıtı politikalar izlemekle suçlayan taraflar için her durumda temel sorun izlenecek “Batıcı politikalar”ın içinin nasıl doldurulacağı ya da açıklanacağı olmaya başlayacaktır.¹² İşte bu çerçevede yükselen “kültürel ulusçuluk” (Şenol, 2009, s. 107) akımlarından olan Mavi Anadoluculuk, bir yandan “aşırı radikal batılılaşmaya bir eleştiri” getirirken diğer yandansa “evrensel modernite ve hümanizm değerlerini... Anadolu'ya özgü yerel/folklorik unsurlarla birleştirerek formüle ... [ederek] Türk kimliğini, hümanizmin gerçek kaynağı olarak gördükleri Anadolu hümanizmine bağlı olarak” tanımlamayı savunmuştur (Yıldırım, 2012, s. iii). Dolayısıyla, nihayetinde bir aydın hareketi olarak doğan ve aslında büyük ölçüde öyle de kalan akımın, özellikle kültür-sanat alanlarında “modern Cumhuriyet'in kimlik arayışları”na uygun “yerli ve Batıcı” bir yaklaşım önerdiği de söylenebilir.

Aslında “Mavi Anadoluculuk” akımının (yeniden) yükselen “(radikal) Batıcı”, “Türkçü/Orta Asyacı” ve “İslamcı/Orta Doğucu” akımlarla karşılıklı

12 Özellikle Tanzimat'tan günümüze dek Türkiye'nin en azından tüm anaakım siyasi ve bilimsel ekollerinin en temel ve hatta tek dış politik(a) tabusunun “Batıcılık” olduğu önermesi için bkz. Denk (2009).

tepkisellik ilişkisi içinde şekillendiği görülmektedir. Keza, Türkiye'nin NATO ve AET gibi yeni kurumlarla derinleşen resmi ilişkilerinin etkisiyle artan Batıcı görüşlerin Sovyetlere yakınlık ve/veya sosyalist idealler kapsamında ihtiyaç duyulan modern(ist), aydınlanmacı ve seküler ideolojik arayışlara yanıt sunma potansiyeli nedeniyle farklı kesimlerden ilgi çektiği de görülmekte. Ancak, en azından bu çalışmanın konusu ve kapsamı bakımından özellikle önemli olduğu üzere, “Mavi Anadolucu” akımın ses getirmesinde “anti-Yunan(istan)” yaklaşımının epey etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ne de olsa, geçmişte Osmanlı’ya isyandan *Kurtuluş Savaşı*’na kadar Batı’yı da arkasına alan (ya da “kışkırtan”), “şimdi”yse NATO üyeliğinden AET ortaklık başvurusuna varana kadar “Batı nezdinde rakip olduğu gibi 6-7 Eylül Olayları ve Kıbrıs sorunu gibi sıcak gelişmelerin adeta “düşman ötekisi”ne de dönüşen Yunanistan’ın “tüm şımarıklıklarının nedeni olan Batı medeniyetinin beşiği olma iddiası”nı çürütmeye yönelik bir önerme söz konusudur. Hem de Avrupa/Batı ile ya da “Batı’nın medeniyetin beşiği” olduğu iddiasıyla zıtlaşmak bir yana sahiplenilen “Batı medeniyeti” ile özdeşleşecek şekilde. Öyle ki, antropolojiden halkbilime birçok alanda geliştirilen benzer yaklaşımlarla Anadolu’nun Batı medeniyetinin asıl beşiği olduğu ve “Yunan uygarlığı”nın “Anadolu uygarlığı”nın öncüsü değil izleyicisi olduğu önerilecektir (Erhat, 1996; Işık, 2009, s. 67). 27 Mayıs darbesinin ardından kabul edilen 1961 Anayasası ile tazelenen Batılılaşma/modernleşme projesinin de etkisiyle ön plana çıkarılan özellikle “Anadolu’nun batısındaki” arkeolojik kazı alanları ve ören yerleri, “Anadolu’dan doğan evrensel değerler” dolayısıyla Türkiye’nin dünya tarihindeki konumunu göstermiş olacaktır. Böylece “Batı Anadolu”nun “Batı(lı) ve medeni olanın doğduğu yer” olduğu “bilgisi” de evrensel olarak ilan ve tescil edilmiş olacaktır.

Bu kapsamda yapılan “klasik arkeoloji” çalışmalarının sembolü olan Ekrem Akurgal’ın eserlerine damga vurduğu üzere, kazılarda elde edilen bulguların hem yorumlanmasında hem de tanıtılmasında bir anlamda “medeniyetin sıfır noktası”nın Anadolu olduğu anlatısı ön plana çıkarılacaktır.¹³ Günümüzde arkeolojinin paradigmatik zeminini ve istikametini belirleyen bu anlatıya göre, MÖ 1200’lerde yaşanan büyük yıkımdan¹⁴ sonra “400 yıl boş bırakılan” Anadolu’da “Hitit kültür ve sanat geleneğini de kopardığı” önerilen bir “Karanlık Çağ” başlamış ve bunu takiben “kökleri kurumuş bir ekinden sürgün sürebilmez” olduğu için de “Anadolu tarihinde ilk kez bir Ulus, Frigler, bu nedenle yüzlerini batıya çevirmişlerdir; kültürel değerleriyle sanat ürünlerindeki yaratıcı, itici gücü Ege’deki ‘Grek’ etkisine borçlulardı” (Işık,

13 İleride ele alınacağı gibi günümüzde de Göbeklitepe “tarihin sıfır noktası” olarak ön plana çıkarılmaktadır.

14 Uzun bir zamana yayılan çok farklı afet, felaket ve krizlerin bir sonucu olan “Uygur Dünyanın İlk Yıkılışı” için bkz. Aydıngün (2014).

1989, s. 3). MÖ 1200'lerde adeta sıfırlanan tarihi yeniden başlatan “Batı” ile “Doğu” arasında aslında efsanevi Truva Savaşı’ndan beri süren “medeni-barbar” rekabetine dayandırılan bu paradigmatik yaklaşıma göre, “bugünkü bilgi çağının temelleri” Ege’de “Hellen Uygarlığı” tarafından atılmıştır.

Akurgal’ın *Ege: Batı Uygarlığının Doğduğu Yer* kitabı boyunca örneklendirerek anlattığı yaklaşıma göre, “Ege’de oturan Ionların ve Aiollerin katkısı”yla Hellen Uygarlığı’nı meydana getiren dört evrede “dünya tarihinin en önemli sosyal, bilimsel ve kültürel atılımları Ege’de geliştirilmiştir” (Akurgal, 2000, s. 1-2). Buna göre, “Doğu Hellen Sanatı ve Kültürünün Dünya Tarihindeki Önemi”ni şu “onbeş başarı”yla özetlemek mümkündür: Homeros’un ve Hesiodos’un eserleri “dünya edebiyat tarihinin başyapıtları”dır. “Batı Dünyası’nda ilk lirik şiiri” ve “Batı müziğinde heptaton sisteminin doğuşu” da Doğu Hellenlerin eserleridir. Keza Fenikelilerden sonra dünya deniz ticaretini daha da geliştirmişler, doğa olaylarını dinsel ve mitolojik inançlara bağlamadan, akılcı ve özgür düşünce ile ele almalarını sağlayan astronomi, fizik, geometri, matematik gibi müspet ilimleri ortaya çıkarmışlardır. Yine “silahla değil, en güzel, en temiz ve en ucuz ürünlerle ticaret yaparak rekabet ortamı” yaratarak “kentlerde bilim ve düşüncenin gelişmesine yardımcı” olmuşlar ve “insan her şeyin ölçüsüdür” ilkesine dayanarak insan hakları ve demokrasiyi doğurmuş ve korumuşlardır. Ayrıca “ticaretin kolaylıkla yapılabilmesi için para, Lydia’nın yardımı ile Doğu Hellenler tarafından yaratılmıştır”. Keza “Fenike’den ve Kıbrıs’tan aldıkları hurma ağacı biçiminden esinlenerek yaratılan dikey volütlü sütun başlığı”nı geliştirmişler, günümüzde Avrupa’dan ABD’ye beğenilerek kullanılan yapı düzenini ve mimari anlayışları kurmuşlardır. Vazo stilinden başlayarak “dünya heykel sanatı Mısırlılardan sonra Attikalı yontu ustaları tarafından en yüksek düzeyine ulaştırıl[mış] ve ideal güzellikte eserler işlenmeye başla[mıştır].” Nihayet “dünyada bugün hala yaşayan ızgara biçimli kent planı Doğu Hellen icadıdır. Bütün Avrupa ve Amerika’da bir çok kentte geometrik dokulu kent planı hala yaşamaktadır” (Akurgal, 2000, ss. 112-113).

Kısacası, yukarıda belirtildiği gibi 19. yüzyılda büyük ölçüde kuramsal düzeyde önerilen paradigmatik yaklaşım, arada geçen sürede ulaşılan arkeolojik veriler de kullanılarak desteklenmiştir. Akurgal’ın kendisinin de kitabı boyunca örnekler verdiği ve/veya atıflar yaptığı Hititler’den Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarına kadar uzanan tarihsel örnekleri son tahlilde önemsizleştiren ya da talileştiren yaklaşımı, benimsediği “paradigmatik” tutumun kaçınılmaz sonucudur. “Doğu Hellenler”in kurduğu Ege, günümüz Batı uygarlığının beşiği, Batı uygarlığı da günümüz dünya uygarlığının kurucusu ve merkezidir. Nitekim arkeolojik çalışmalara aktarılan kaynaklar, bulguların sunulma ve anlatılma biçimlerine (ve hatta özellikle arkeoloji, sanat tarihi ve turizm rehberliği gibi programlarının müfredatlarına ve ders içeriklerine) bakıldığında, “Batı

kültürünün kaynağı ve/veya parçası olan Anadolu/Türkiye” temasının çok belirleyici olduğu görülmektedir.

Öte yandan, modern(ist) dönem boyunca süren bu yerleşik bakışın 20. yüzyılın sonlarından itibaren daha fazla eleştiriye konu olduğu görülmektedir. Bunda arkeolojik kazılarda ulaşılan “uyumsuz/çelişik” bulguların artması kadar dünya konjonktüründe yaşanan güç kaymalarının tetiklediği paradigmatik sorgulama ve arayışlar da etkili olacaktır. Yukarıda vurgulandığı gibi, modern(ist) çalışmaların yerini post-modern(ist) yaklaşımlar aldıkça, daha fazla ilgi ve çalışma konusu olan Batı-dışı zaman-mekanları merkeze alan çalışmalar da artacaktır. Bir yanıyla bir tür bilimsel-akademik “hak talebi” ya da “düzeltme çağrısı” olan böylesi çalışmaların haklı olarak eleştirdikleri Avrupa/Batı merkezci bakışı bu kez kendi ülkeleri merkezci olacak şekilde tersinden yeniden üretme potansiyeli ya da niteliği taşıyabildiği de görülmektedir.

Bu çerçevede Türkiye’de akla gelen en kayda değer yaklaşımın Fahri Işık’a ait olduğu rahatlıkla söylenebilir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında başlayan “Mavi Anadolu” akımının bir tür “arkeolojik devamı” da olan ve klasik kazı alanlarını yeni bulgular ışığında yeniden yorumlayan Işık, kısaca “Uygarlık Anadolu’da Doğdu” şeklinde anılabilecek alternatif ve eleştirel bir bakış açısı geliştirmiştir. Hemen aşağıda incelenecek bu alternatif yaklaşım, bir yandan mevcut Avrupa/Batı-merkezci paradigmanın işaret ettiği “yaratıcı özne”nin kim’liğine bilimsel kanıtlarla itiraz etmekte, diğer yandansa söz konusu paradigmanın kendisini dayandıracak şekilde “yazdığı” tarihin ne’liğine dair diğer tüm önermeleri “tarihsel bir olgu/gerçeklik” olarak ve olduğu gibi kabul etmektedir. Dolayısıyla, paradigmatik ve kategorik bir itirazdan ziyade paradigma içi eleştirel bir tutumun ve “düzeltme” ya da “günümüze uyarlama” talebinin ağır bastığını söylemek mümkündür. Aşağıda bu eleştirel tutum hem kuramsal düzeyde hem de Işık’ın argümanlarının sembollerinden biri haline gelmiş Patara kazılarına dair verilerin yorumlanma ve tanıtılma biçimi üzerinden eleştirel bir analize tâbi tutulacaktır.

2. Fahri Işık’ın ‘Uygarlık Anadolu’da Doğdu’ Eleştirel Yaklaşımı

Işık, görüşlerini, “bugünkü bilgi çağının temellerinin Ege’de Hellen Uygarlığı tarafından atıldığı”ni öneren hocası Ekrem Akurgal’a getirdiği şu temel eleştiri ile açıklamaktadır: Söylediği her şeyi katılmakla birlikte “farklı olarak yaptığım tek iş; ‘Doğu Hellen’ tabirini tanımını ‘Anadolu-İon’a değiştirerek yüzeyden basit gibi gözüken, ancak sonuçları itibarıyla eskiçağ bilimini temelden etkileyen zorlu bir yola girmek” (Işık, 2009, s. 55).

Dolayısıyla, Işık'a göre de "çağımız uygarlığı"nın temelleri bugünkü adlarıyla Batı Anadolu ya da Ege'nin doğu kıyıları olarak tarif edilebilecek coğrafyada atılmıştır. Ancak aktör, "Anadolu halkları"dır. "Klasik Devrim'e gelişen yolda Mısır ve Mezopotamya'da atılamayan öncü adımlar dünya sanat ve kültür tarihinde 'ilk kez Anadolu topraklarında' atılmıştır (Işık, 2019, s. 9). Işık'a göre, bu tanım değişikliği "atomu parçalamaktan da zor" olan "önyargıları parçalama" sorunudur. Düğüm çözülebilse de "kabul ettirebilmenin çok zaman alacağı bir sorundur" (Işık, 2009, ss. 55-56).

Hemen belirtmek gerekirse, Işık'ın uzun yıllara dayanan arkeolojik kazı ve çalışmaları sonucu olgunlaştırdığı görüşleri ve bu çerçevede 19. yüzyılda oluşan Avrupa/Batı-merkezci paradigmanın temelsiz olduğunu gösteren bulgulara yaptığı vurgu kuşkusuz çok önemlidir.

En başta, MÖ 1200'lerde denizlerden gelen kavimlerin mevcut yerleşik düzenleri yıkmasından "Hellenler uygarlığı tekrar kurana kadar" geçen 400 yıl boyunca "karanlık çağ" yaşandığı şeklindeki yaygın ön-kabul neredeyse tümüyle temelsizdir. Işık'ın ısrarla gündemde tuttuğu gibi, başta Kaman-Kalehöyük olmak üzere Hitit ve Frig benzeri bulgular veren yerleşimlerin gün yüzüne çıkmasıyla Anadolu'da Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na kesintisiz devam eden bir yaşamın (ve dolayısıyla değişim kadar sürekliliğin) olduğu anlaşılmış ve "karanlık çağ" iddiası artık tümüyle geçerliliğini yitirmiştir (Işık, 2003, s. 24-25). Keza özellikle Kibele heykel ve betimlemelerindeki kıyafetler üzerinden Frig sanatında "Grekler"ın değil "Anadolu"nın etkili olduğu da açıkça görülmektedir (Işık, 1989, s. 5 vd.). Heykel başlarındaki yüzsel hatlar ve tıpsel benzerlikler üzerinden yaptığı "antropolojik" değerlendirmeler (Işık, 1989, s. 9 vd.) ya da kaya anıtları (Işık vd., 1989, s. 15) üzerinden kronolojiyi yani öncelik-sonralık ilişkisini dikkate alan analizleri (Işık, 2010b, ss. 73-74) de bunu teyit etmektedir. Işık'ın bu bağlamda yaptığı "genel" tespit, son derece anlamlıdır. Bir kültüre kaynaklık ettiği söylenen toprakların "sakini" konumundakilerin kültürünü ve sanatını "anayurtları"na borçlu olduklarını ve "bir üst düzey" uygarlığın da "kendi memleket toprağında değil de, denizaşırı bir sözde 'sömürge' toprağında" yaratıldığını önermek, örneğin 19. yüzyılda Hindistan'ı sömürgeleştiren Britanya'nın "modern(ist) aydınlanmacı kültürü"nın kaynağının Hindistan olabileceğini söylemek gibidir (Işık, 2009, ss. 55-56). Bilimsel analizin en temel yöntem ve zeminleri olan öncelik-sonralık ve neden-sonuç ilişkilerini ters yüz eden bu yaklaşım, bilimsel temelden yoksundur. Dolayısıyla, İskender'in Ahamenişlerin yıkmasını takiben "Helenistik kültür"ün olduğu gibi taşındığı "Anadolu"yu tümüyle etkileyip tek-yanlı olarak belirlediğini önermek ne teorik olarak mümkündür ne de bu yönde herhangi bir bulgu söz konusudur.

Üstelik, “Doğu Hellen” olarak yorumlanan “İon” kavramının¹⁵ kendi zaman-mekânında tümüyle farklı ve “Anadolu” kökenli bir anlamı olduğu da anlaşılmış durumdadır. 2005’te yapılan bir arkeolojik buluş, “İon” deyişinin “Anadolu”da MÖ 1200’lerdeki göçlerden önce de kullanıldığını göstermiştir. MÖ 1403-1364 yılları arasında hüküm süren Firavun III. Amenophis’in Theben Ölü Tapınağı’ndaki kolosal heykelinin kaidesi üzerinde betimlenen yabancı halklar arasında Luvi ve Mitanni’yle birlikte “Büyük İunia/Büyük Ionia” da yer almaktadır. Işık’a göre birlikte bahsedildikleri Luvi ve Mitanniler “Anadolu”da yer aldığı için “Ionia” da “Anadolu”da olmalıdır. Yazıt, “İonların en geç Geç Tunç Çağı içlerinde bir Anadolu halkı olarak Doğu halklarına yabancı olmadığı”nı, tersine tanındığını belgelemektedir (Işık, 2019, s. 65).

Daha da önemlisi, Işık’ın çeşitli yazılı/görsel röportajlarında örneklendirmekte olduğu gibi, başta temel yer ve tanrı adları olmak üzere, “Hellen” kabul edilen pek çok kültürel unsurun isminin ve cisminin Luvi(ce) kökenli olduğu da gittikçe daha fazla anlaşılmaktadır.¹⁶ Hala muğlak/tartışmalı olan noktalar olmakla birlikte, Luvicenin tümüyle çözülmesi ve ilgili kayıtların deşifre edilmesi sonrasında bu konuda çok daha net bir resmin ortaya çıkacağı da görülmektedir (Zangger, 2016).

Işık’ın çok farklı vesilelerle ve örneklerle gösterdiği bu ve benzeri kanıtlar bir yana, “kurucu moment” olarak işaret edilen Troya Savaşı’na yönelik anlatı da gerçekleştiği söylenen tarihten neredeyse 700 yıl sonra, MÖ 6. yüzyılda geriye dönük olarak “hatırlanan/hatırlatılan” bir mitosa dayandırılmaktadır (Işık vd., 2009, s. 56).

Tarihsel olarak bakıldığında, bu “hatırla(t)ma”da dönemin süpergücü Ahameniş İmparatorluğu’na karşı ancak bütünüle karşı durulabileceği görüşü çerçevesinde “Ege Denizi’nin iki yakasındaki” kentleri bir “ortak değer/kimlik” altında toplamak için duyulan ihtiyacın belirleyici olduğu açıktır. Hemen her (üst) kimliğin inşası sürecinde karşımıza çıkan “ortak değerler” yaratma girişimi, zamanla şekillenen “ortak çıkarlar” üzerinde yükselmektedir. Bilindiği üzere Ahameniş İmparatorluğu, İndus’tan Menderes’e kadar uzanan geniş topraklarını yönetmek için ademimerkeziyetçi bir yönetim anlayışı benimsemiş, getirdiği satraplık sistemiyle de merkezle işbirliği yapan yerel

15 Fahri Işık, kimi yazılarında “İon” kimilerindeyse “İyon” şeklindeki yazılışı tercih etmiştir.

16 Luvilerin “İndo-Germen” değil “Anadolu” kökenli bir halk olduğu ve günümüze dek gelen “Türkiye/Anadolu halkı”ın kökeninde yatan en önemli unsurlardan olduğu iddiasını öne süren ilk sistematik çalışmalar arasında hukuk profesörü Bilge Umar’ı anmak gerekir. Umar’ın “Türkiye/Anadolu halkı” ifadesi altında mevcut nüfusun üstünde yaşadığı ülkeyle bağını burada yaşamış tüm eski kavimlerin nihai bir sentezi olmaklığı üzerinden kurma çabası dikkat çekicidir. Örneğin bkz. Umar (1982).

aktörlere güç ve yetki vermiştir. Bu yolla ve bu sayede merkezle işbirliği yapan zengin liman ve iç-kıyı kentlerinin “yerel otoriteleri”, çıkarları gerektirdiğindeyse ayaklanabilmekteydi. Böyle dönemlerde birbirlerine yanaşan kentler, örneğin MÖ 499'daki “İon Ayaklanması”nda görüldüğü gibi pekâlâ Ahamenişlerle (tekrar) işbirliği de yapabilmekteydi. Zira bir süpergüce karşı işbirliği yaparken başka bir gücün kendi tahakkümünü kurması riski de vardı. Bu tür kaygılarla girilen karmaşık ittifak ilişkilerinin görüldüğü bu süreçte, Ahamenişleri “güç birliği” yaparak yenme iddiasının özellikle bölgelerinde hegemon olmaya çalışan Atina ve Sparta gibi merkezlerde (ve hatta bunu başarak tüm bölgeyi ve ötesini fetheden Makedonya'da) ön plana çıktığı görülmektedir.¹⁷ Keza dönemin süpergücü Ahamenişlere karşı “üçüncü güçleri” yardıma çağırmanın yolunun tarihi yardıma çağırmaktan geçtiğini düşünen “Batı Anadolu”da da benzer bir arayış söz konusudur. İşte bu süreçte “barbar” Ahamenişlere karşı günümüzdeki adıyla “Ege'nin iki yakası”ndaki tüm “medeni” grupları içine alacak bir üst-örgütlenme birimi ve anlam dünyası önerilmiştir. Özellikle de asırlar öncesinin efsanevi Truva Savaşı'nı “barbar Doğu-medeni Batı” çekişmesinin miladı olarak işaretleyen Homer'in bayrağını bu anlamda devralan “tarihin babası” Herodot tarafından. Bu koşullarda büyük ölçüde günümüzdeki adlarıyla Mısır, Levant ve Anadolu'daki öncülleriyle zaman-mekânın ihtiyaçlarına uygun şekilde harmanlanarak olgunlaşan kimi mitolojik anlatılar da “Antik Yunan dünyası”nın değerler silsilesine dönüştürülmüştür.¹⁸ Dolayısıyla, herhangi bir zaman-mekânda olması eşyanın tabiatına aykırı olan bir “Karanlık Çağ”dan ziyade tarihin olağan akışı içinde düşen, yükselen ve dönüşen güçler söz konusudur.

Kısacası, 18-19. yüzyılda inşa edilen Avrupa/Batı-merkezci dünyanın üzerinde yükseldiği “kurucu medeniyet” paradigmasının maddi temelleri gerçekten de çok zayıftır. Sadece güncel (yeni) bulgular değil, aslında paradigmanın icat/inşa edildiği dönemde ulaşılmış olan görece çok az bulgu bile önerilen türde bir tarihsel/olgusal gerçeklik olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, her ne kadar son tahlilde olgulardan hareketle oluşturulmayan bir paradigmanın olgularla çürütülmesi imkânsız olsa da, Fahri Işık'ın eleştirilerinin tam bir sessizlikle karşılanmasına yönelik bilimsel siteminde haklı olduğu da çok

17 Hegemonya tartışmalarını Atina-Sparta rekabetinden yola çıkarak inceleyen güncel bir “uluslararası ilişkiler” çalışması için bkz. Gilpin (1988). Tabii bu makalenin merkezinde yer alan Thucydides'in “Realizmin öncüsü” kabul edilmesi, modern(ist) Uluslararası İlişkiler (ve Hukuk) çalışmalarının Avrupa/Batı merkezci doğasını göstermektedir. Bir itiraz için bkz. Denk (2021).

18 Modern ulus-devletleşme sürecinde Orta-Kuzey Avrupa'da ittifak kurarak birleşen grupların geriye dönük olarak “Alman birleşmesi” olarak anılması ya da bazı ortak çıkar ve değerler üzerinden birleşen Orta Asya konar-göçer (kandaş) toplumlarının daha sonra hep birden “Türk(i)” olarak anılması da benzer bir durumdur.

açıktır. Görüşlerine yönelik bu kayıtsızlığın nedeni, itirazlarını çürütmenin imkânsızlığı kadar geçerli paradigmanın geçerliliğine hanel getirecek her türlü müdahalenin ancak görmezden gelinerek etkisiz kılınabileceğinin bilinmesidir. Zaten paradigmatik hegemonya da böyle bir şeydir.

Bununla birlikte, kendi ifadesiyle mevcut anlatıyı “eleştirme cesaretini gösteren” Fahri Işık’ın itirazlarının da büyük ölçüde Kuhn’un “paradigma” tanımına uygun şekilde yani son tahlilde “paradigma-içi” niteliğinde olduğu söylenebilir. Zira eleştirilerini geçerli paradigmanın ne’liğine yöneltmemekte ve itirazını -kendisinin de söylediği gibi- sadece ve sadece kurucu/taşıyıcı aktörünün kim’liğini sorunsallaştırma ile sınırlandırmaktadır. Bir dönemin ürünü olan paradigmanın yeni dönemin veri ve koşullarına uyarlanarak dönüştürülmesini, yani hatalı kısımların ayıklanarak düzeltilmesini önermektedir.

3. Işık’ın Temel Tezlerinin Eleştirisi

Işık’ın tezlerinin “paradigma-içi” kılan noktalar açısından ilk dikkat çekilmesi gereken nokta, “atomu parçalamaktan da zor” olarak tanımladığı şeyin “günümüz uygarlığı”nın yaratıcısının “Doğu Hellenler” değil “Anadolu halkları” olduğunu kabul ettirebilmek olmasıdır. Dolayısıyla, aslında “günümüz (Batı) uygarlığı”nın bahse konu dönemde yaratıldığına itiraz etmemektedir. Bunu yaparken de -tıpkı eleştirdiği paradigmanın yaptığı gibi- “uygarlık”, “günümüz uygarlığı”, “Avrupa/Batı” ve “Anadolu” gibi kavramları günümüzdeki anlamlarıyla ve adeta zaman-mekân aşan birer aşkın kavram gibi verili almakta ve dolayısıyla bahse konu dönemi analiz ederken *anakronik olarak* kullanmaktadır. Sonra da “Anadolu’da doğduğu”nu verili kabul ettiği “uygarlık”ın aslında o dönem “Anadolu”ya “Batı”dan gelen “Hellenler” tarafından değil zaten “Anadolu”da olan “kavimler” tarafından yaratıldığını önermektedir.

Oysa yukarıda tırnak içinde verilen tüm kavramlar (ve kapsamaları ve içerikleri) tarihseldir. Bugün bir coğrafi yer ya da yön adı olarak kullandıklarımız da dâhil olmak üzere, herhangi birini olduğu gibi (ve herhangi bir “süreklilik” kanıtı göstermeden) binlerce yıl geçmişe teşmil etmek ne mümkün ne de doğru olacaktır.

3.1. ‘Batı Uygarlığı Anadolu’da Doğmuştur’ Kabulü

Işık, mevcut paradigmayı temsil eden Ekrem Akurgal hocasının 15 madde halinde özetlediği “bugünkü bilgi çağının temellerinin Ege’de atıldığı” tespitini (aşağıdaki incelenecek “yaratıcı aktör”e dair itirazı dışında) aynen

paylaşmaktadır. Aslında bu kabule konu olanın “günümüz Batı uygarlığı” mı yoksa “günümüz uygarlığı” mı olduğu net değildir. Hem Işık'ın hem eleştirdiği hocası Akurgal'ın hem de bahse konu paradigmanın genel yaklaşımı dikkate alınır, bu iki kavramının birbirinin yerine geçer şekilde kullanıldığı söylenebilir. Yani, genellikle “günümüz Batı uygarlığı”nın kökenlerinden bahsedilmekle birlikte, hem “günümüz Batı uygarlığı”ndan hem de aslında o zamanki kökenleri nitelenirken genellikle “dünya tarihinin en önemli sosyal, bilimsel ve kültürel atılımları” ile “akılcı ve özgür düşünce”nin doğuşundan bahsedilmektedir. Yukarıda ilk bölümde genel hatlarıyla ele alındığı gibi, 18-19. yüzyıllarda şekillenen ve yerleşen Avrupa/Batı merkezci paradigmaya göre “hemen her alanda günümüz bilimsel düşüncesinin temelleri Antik Yunan'da atılmıştır”. Dolayısıyla, “günümüz uygarlığı”nın “günümüz Batı uygarlığı” ile eşitlendiği veri kabul edilebilir.

Oysa bu eşitlemede kullanılan hem “Batı (ya da Avrupa)” hem de “günümüz uygarlığı” kavramları sorunludur.

3.1.1. ‘Hellen’, ‘Avrupa’ ve ‘Batı’ Kavramları

Işık'ın da benimsediği paradigmatik önermede irdelenmesi gereken ilk nokta, ister “Hellen” ister “İon” kabul edilsin, söz konusu zaman-mekân ile “günümüzdeki Batı” arasında bir süreklilik/bağ olup olmadığıdır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, aslında Işık'ın da belirttiği gibi efsanevi Truva Savaşı'nın olduğu söylenen MÖ 1200'lerle MÖ 6. yüzyıldan itibaren “Ege'nin iki yakası”nda kurulan “siyasi birlik” arasında bile bir “kültürel süreklilik” olduğu epey tartışmalıdır.

Yukarıda değinilen bu nokta bir yana, zamanla kendisini bugün “Antik Yunan” olarak anılacak şekilde inşa ettiği söylenebilecek bu “dünya” da MÖ 320'lere gelindiğinde yıkılacaktır. Kendi aralarındaki hegemonya mücadelesinden ve Ahemenişlere karşı güç birliği yapma arayışlarından yararlanan Makedonya Kralı Büyük İskender'in birleştireceği bu iki coğrafyaya (ve hatta ötesine) genellikle “Helen dünyası” dense de, bu kavram da aslında ilk kez 19. yüzyılda yani modern(ist) Avrupa/Batı merkezci paradigmanın inşası sürecinde Alman tarihçi Droysen (1893) tarafından kullanılacaktır. Antik Yunan'ın yıkılmasından Roma İmparatorluğu'nun kurulmasına kadar geçen döneme yönelik “Helenistik Dönem” tanımlaması, modern(ist) ihtiyaçlarla icat ve inşa edilmiştir. Böylece günümüze dek kesintisiz aktığı (“ilerlediği”) önerilen medeniyet yolculuğunun “Batılı bir öz”e sahip olduğu gösterilmek istenmiştir.

Daha önce de vurgulandığı gibi arkeolojinin bir tür “yumuşak karnı” olan bu terminolojik sorun bir yana, Mısır'ı fetheden, Ahemenişleri yıkan ve İndus

Nehri'ne kadar giden İskender'in memleketi Makedonya ile bahse konu tüm coğrafyaların binlerce yıllık birikimlerinin kaynaşmasını sağladığı da açıktır. Dolayısıyla, bir “medeniyet götürme”den ziyade karşılıklı etkileşime vurgu yapmak daha yerinde olacaktır. Kaldı ki, ilgili devletleşme pratiklerinin tarihsel geçmişi esas alınacaksa, İskender'in Ahamenişlerin eyalet sisteminden tektanrıcılığına varana dek “Doğu”ya götördüklerinden daha fazlasını “Doğu”dan aldığını söylemek mümkündür. Nitekim bir devlet kuramadan öldüğü için geride bıraktığı güç boşluğunda yükselen Roma, böylesi tecrübe aktarımlarını kendi yapı ve ihtiyaçlarına uygun şekilde dönüştürerek önemli yeniliklere de imza atacaktır. Kendini benzerleri gibi eşsiz ve emsalsiz gören Roma İmparatorluğu döneminde “Antik Yunan”ın esamisi okunmadığı gibi, onun tarih anlatısı da (yine doğal olarak) gözden düşecek ve hatta Cicero, “tarihin babası” olarak andığı Herodot’un aynı zamanda “yalanın babası” olduğunu da söyleyecektir (Momigliano, 1958, ss. 1-2; Evans, 1968, ss. 11-12). Artık “Antik Yunan” ya da “Helen Dünyası” değil Britanya Adaları’ndan Fırat’a kadar uzanan “Roma” vardır. Ancak böylesi geniş ve büyük *Pax Romana* döneminde “bile” Alplerin kuzeyi ve güneyi, Gal bölgesi vb. tümüyle zıt yaşam ve üretim biçimlerine sahip coğrafya adları ve yönetim birimleri ön plana çıkacaktır. MS 800’de Franklar önderliğinde kurulan Karolenj İmparatorluğu’ndan itibaren *Christendom* ve Kutsal Roma-Germen (ve hatta Habsburg) İmparatorluğu gibi merkezi güçlerin hâkimiyet kurabildikleri yerlere göre belirlenen tanımlamalar ön plana çıkacaktır.

Kısacası, bugün “Avrupa” olarak anılan coğrafyaların bu ya da başka isim altında bir arada ve birlikte anıldığı bir tarihsel dönem henüz söz konusu değildir. Her dönem kendi sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel/dinsel ve sosyo-politik karakterini yaratmış, 12. yüzyılda iyice derinleşen feodalite nedeniyle de irili ufaklı pek çok prenslik ve krallık oluşmuştur. Bu gidişatı değiştirense, çeşitli nedenlerle çöken sistemi kurtarma adına başlayan coğrafi yayılma sürecinde elde edilen asimetrik avantajlar olacaktır.

Öyle ki, 1492 sembolik tarihini takiben önce İber Yarımadası’nda sonra da Kuzeybatı Avrupa ile Britanya Adası’nda elde edilen sosyo-ekonomik tahakkümü hegemonyaya çevirme isteği, mevcut yapıyı ve dolayısıyla onun ideolojisi olan dinsel paradigmayı kendininki ile değiştirme mücadelesi anlamına da gelecektir. 1555 Augsburg ve 1648 Vestfalya düzenlemeleriyle çözülen *Christendom* ve İmparatorluk topraklarında artan güç mücadelesinin en önemi zemini ve aracı olan deniz-ötesi sömürgeciliğin gerektirdiği yeni -Protest(an)-değer ve hukuk arayışları, eskinin pozitif hukukunu belirleyen dinin yerine “seküler doğal hukuk”un keşfedilmesiyle sonuçlanacaktır. Yavaş yavaş kullanıma giren “Avrupa”, yeni gidilen coğrafyalara yönelik son tahlilde ortak sömürgeci girişimin “haklı/medeni öznesi”ni tanımlayacak şekilde de kullanılır

olacaktır. Yeni aktörlerin hem birbirlerinin varlığını hem de endüstriyel kapitalizmin ihtiyaçlarına uygun şekilde işbirliği yapmayı kabul ettiği 1815 Viyana Kongresi ile ulaşılan denge sayesinde de ulus-devletlerden oluşan “Avrupa” kavramı enikonu kurumsallaşacaktır. İhtiyaç duyulan paradigmatik üst-kimliği icat/inşa etmek içinse, “Orta Çağ karanlığı”na son veren aydınlanmacı düşüncenin kadim/köklü kaynağı olarak Homer ile Herodot’un hatırlattıkları hatırlanacaktır. Tarihin başından bu yana çatışılan “Doğu”ya karşı “Batı”nın zaferini temsil eden uzun bir “maraton”¹⁹ sonucu ulaşılan özgür bilimsel düşüncenin temelleri, asırlar önce “Antik Yunan”da atılmış ve Roma’da yüceltilmiştir. Uygarlık, kurucusu “Avrupa/Batı medeniyeti” tarafından temsil edilip geliştirilmekte, *mission civilisatrice* kapsamında tüm dünya barbarları medenileştirilmektedir. İşte bu süreçte “Avrupa” kavramı da modern(ist) paradigmanın ana aktörü ve motoru olarak inşa edilecek, 20. yüzyıl dönemecinde ABD’nin düzen-içi liderliği almasıyla da “Atlantik’in iki yakası”nı da kapsayan “Batı” kavramı daha yaygın şekilde kullanılmaya başlayacaktır (Denk, 2014).²⁰

Kısacası, “Antik Yunan”, “Helenistik dünya”, “Avrupa” ve “Batı” kavramlarını aynı tarihsel-kültürel hattın sekansları ya da bir “coğrafya”nın farklı zamanlardaki adları olarak görmek mümkün değildir. MÖ 5. yüzyıldaki Atina, Sparta ya da Makedonya gibi yerlerle MS 18-19. yüzyıllarda “Kuzeybatı Avrupa”da yükselerek Atlantik’in ötesini de içine alan siyasi ya da kültürel yapılar arasında anlamlı/süreğen bir bağ ya da ilişki olmadığı gibi, “Antik Yunan”dan “günümüz Batı uygarlığı”na kadar uzanan coğrafi, ekonomik, siyasi, kültürel, dini ya da düşünsel bir süreklilik de söz konusu değildir.

3.1.2. ‘Günümüz Uygarlığı’ Kavramı

Işık’ın da yer yer atfı yaptığı (ve tıpkı eleştirdiği paradigma gibi son tahlilde önerdiği eleştirel çerçevenin dışında bıraktığı) üzere, Paleolitik’ten Bronz Çağı’na kadar olan dönemlerde kurulan sayısız toplumsal düzen, devlet ve hatta imparatorluğun çok çeşitli bilgi, pratik, kurum ve deneyim ürettiği görülmektedir. En azından yazılı tarih itibarıyla daha net görüldüğü üzere, MÖ 3000’lere gelindiğinde ilk merkezi bürokratik devletleri kuran Sümerlerin bu

19 Nitekim MS 1896’da yapılan ilk “modern olimpiyatların sembolü” olarak da MÖ 490’da “Doğulu barbar” Ahamenişlere karşı kazanılan zaferin sembolü olduğu “hatırlanan” Maraton Koşusu gösterilecektir.

20 Yasama merkezinin adı ve mimarisinden parasının üstündeki yazılara kadar pek çok konuda Roma’ya göndermelerde bulunan ABD’nin “yeni/son” Roma İmparatorluğu olarak görüldüğünü not etmek yerinde olacaktır.

düzenlerini kurmak ve korumak için kısmen geçmişten gelen süreklilikleri de kullanarak ciddi yenilikler getirdiği bilinmektedir.

Doğrudan Akurgal'ın “dünya tarihinin en önemli sosyal, bilimsel ve kültürel atılımları Ege'de geliştirilmiştir” önermesinin dayanağı olan bahse konu 15 maddede atıf yapılan alanlar üzerinden belirtmek gerekirse, Sümerlerin birçok açıdan “kurucu” olduğunu iddia edenler dahi vardır. Gerçekten de, Sümerolog Kramer'in (2014) “Tarih Sümer'de Başlar” gibi çalışmalarında ayrıntılı olarak örnekendirildiği gibi, Bronz Çağı devletlerinin edebiyattan matematiğe, (özellikle Mısır'da) tıptan astronomiye, mimariden eğitime pek çok alanda öncü atılımlara imza attığı görülmektedir.²¹ Başta Gılgamış olmak üzere pek çok destansı/edebi metin üretilmiş, 60'lık sistem ve (“Antik Yunan”da “Pisagor Teoremi” ile geliştirildiği önerilen) trigonometriyi de içerecek şekilde matematik alanında ciddi buluşlar yapılmış, mimaride ilk kemerli köprüden ziggurat ve saraylar gibi anıtsal yapılara kadar uzanan önemli aşamalar kaydedilmiş, haritalandırma çalışmaları yapılmış, bu amaçla da kullanılan zigguratlar üzerindeki rasathanelerden güneş-ay tutulmaları tespit edilmiş ve müzik, spor ve sanat alanlarında birçok eser üretilmiştir. Keza piramitlerle birlikte bulunan mumyalarla heykellerin ve sulama-taşıma sistemlerinin gösterdiği üzere, Mısır'da da başta tıp, matematik, mimari ve sanat olmak üzere pek çok alanda önemli gelişmeler kaydedilmiştir (Sayılı, 1991). Tüm bunların özellikle önce “Asur Ticaret Kolonileri” sonra da Hititler dolayısıyla karadan, Fenikeliler üzerinden de denizden yayıldığı ve kuşkusuz kimi öncü/ilksel atılımları olduğu rahatlıkla varsayılabilir yerel gruplarla yaşanan kaynaşmaların da kimi (özgün) sentezlerin oluşmasıyla sonuçlandığı çıkarsanabilir. Nitekim özellikle Karadeniz'in kuzeyden gelenler olmak üzere farklı bölgelerden kara ya da deniz yoluyla gelen göçerler ile Mezopotamya'dan Hitit ve Luvi ülkelerine kadar olan coğrafyalarda yaşayanların kısmen kaynaşması sonrasında “Ege'nin iki yakası”nda bir dizi liman kenti kurulduğu görülmektedir. Dolayısıyla, sadece kronolojik olarak değil “kaydedilen aşama” itibarıyla de Sümer kent devletlerinden yaklaşık 2500 yıl sonra kurulan Antik Yunan'ın öncüsü olduğu yeniliklerden ziyade üstüne ekleyerek taşıyıcısı olduğu sürekliliklerden bahsetmek daha doğru olacaktır.

Belki günümüz paradigmasının belirlendiği 19. yüzyılda, çoğuna 20. yüzyıldaki arkeolojik kazılarla erişilen bu bilgilere yeterince vakıf olunmadığı söylenebilir. Ancak en azından Napolyon'un 19. yüzyılın başında “arkeologlar eşliğinde” yaptığı Mısır Seferi sonrasında doğrudan ve ilk elden ulaşılan verilerin bahse konu modern(ist) paradigmanın inşa edilme sürecinin bir parçası olduğu da bilinmektedir. Keza 19. yüzyılın sonlarında ulaşılan ve İngilizceye çevrilen

21 Tabii, aşağıda tekrar vurgulanacağı gibi, “tarihin Sümer'de başladığı” önermesi de tartışmalıdır.

Amarna metinlerinin gösterdiği “diplomasi”nin ya da 1915’te çözülen Hititçe sayesinde okunan diplomatik tabletlerin 1919’da kurulan “uluslararası ilişkiler” disiplini tarafından görülmemiş olması da, söz konusu olanın “bilgi eksikliği” değil paradigmatik bir tercih olduğunu göstermektedir (Denk, 2021).

Bir başka deyişle, kendini inşa etmekte olan “ilerlemeci/medeni Avrupa/Batı”nın aynı dönemde “geri kalmış/barbar Doğu”yu da inşa etmekte olmasının bilgi eksikliğinden kaynaklandığı söylemek sadece olgusal olarak yanlış değil hatalı ve yanıltıcı da olacaktır.

Kaldı ki, bu sonucun kısmen de olsa bulgu eksikliğinden kaynaklandığını düşünmek de söz konusu paradigmayı tersinden temellendirip yeniden üretmeye neden olabilecektir. Şöyle ki, yukarıda Akurgal’ın (ve aslında Işık’ın da eserlerinde) örnekleriyle görüldüğü gibi, söz konusu paradigmanın inşa edildiği ve/veya yeniden üretildiği çalışmalarda Mısır’dan Mezopotamya’ya eski/öncü gelişmelere zaten zayıf da olsa kimi atıflar yapılmaktadır (cf. Akurgal 2000, ss. 14, 25; Işık, 1989, ss. 23-24). Ne var ki, bilginin eksik olmaktan ziyade genel çıkarımlar açısından talileştirilerek göz ardı edilmekte olduğunu gösteren bu atıflar, benimsenen paradigmayı temelden çürüten olgular yerine içeriden eleştirmeye imkan sunan verilere odaklanılmasının kaçınılmaz bir neden-sonucu olsa gerektir. Örneğin paylaşılan “-sözde- ‘Hellen’ tanrıçaları”nın “tümü Anadolu Anatanrıçası’ndan türemiştir” gibi önermeler (Işık, 2010b, s. 75), başkaca vesilelerle atıf da yapılan Fenike, Babil ve Sümer’deki öncüllerin sonuç/hüküm aşamasında önemsizleştirilerek analiz dışı tutulduğu anlamına gelmektedir. Zira Hellen Anadolu’dan “doğmuş” ise, Anadolu da diyelim Mezopotamya’dan “doğmuş” kabul edilmeli ve bu durumda da en azından “İon/Anadolu” (ve aslında hiçbir yer) “uygarlığın doğduğu yer” olarak görülmemelidir. Işık’ın “Erken Demir Çağ Anadolu kültür ve sanatlarının yerli kökten filizlendiği” (Işık, 2010b, s. 94) önermesi, tarihsel olgularla örtüşmemek ve teorik olarak sorunlu olmak bir yana kendisiyle de çelişmektedir.

Bu durum, günümüz siyaset bilimi çalışmalarını da derinden etkileyen felsefeye dair değerlendirmelerinde özellikle görülmektedir. Işık, “Antik Yunan”ın felsefenin “biricik öncüsü” olduğu şeklindeki yaygın, derin ve keskin önermeyi/paradigmayı ilgili aktörü/özneyi Milet ve dolayısıyla “Anadolu-İon” olarak değiştirmek dışında olduğu gibi kabullenmektedir (Işık, 2019, s. 10). Likya’nın Atina’nın önünde olduğunu vurgulayan yazara göre, “Avrupa’nın ana kenti Atina değil, Milet’tir” (Işık, 2010b, s. 95). Dünya tarihinde kendi alanının “ilki” olarak “felsefede, doğayı, mitolojik inançlara odaklı Atina’nın aksine, akılla ve özgür düşünceyle araştırarak ve babası Kariyalı olan Thales’i... yetiştiren... ve eski adı Millavanda olan ve de halkı Karca konuşan bir Milet nasıl ‘Yunan kenti’ sayılabiliirdi” diyen Işık (2019, s. 10), Milet merkezli “İyonya Aydınlanması”nı günümüze dek gelecek özgür (ve seküler) düşünce arayışının

miladı olarak gören yerleşik paradigmayı sorunsallaştırmadan yeniden üretmektedir.²²

Oysa böylesi düşünsel arayışların yazısız ve yazılı öncüllerinin olmadığını/olamayacağını söylemek eşyanın tabiatına aykırı olacağı gibi aksini gösteren birçok bulguyla da çelişmektedir. Bugün bilinen Eriha'dan Göbeklitepe, Karahantepe ve Çatalhöyük'e kadar olan tüm Neolitik ve takip eden Kalkolitik düzenler bir yana, MÖ 4. binde devletler kurulmaya başlamış, MÖ 2300'lerde Akadlar ilk imparatorluk denemesini gerçekleştirmiş, MÖ 1300'lerde Akhenaten tarafından "tektanrıcılık" benimsenmiş ve nihayet "Antik Yunan"ın oluşmasını tetikleyen "barbar öteki" olan Ahamenişler tarafından da ilk büyük imparatorluk kurulmuştur. Tüm bunların ciddi siyaset felsefeleri gerektirdiği açık olduğu gibi, özellikle Akhenaten²³ ve Ahameniş örneklerinde fethedilip yönetilen çok farkı unsurları kuşatacak "evrenselci" anlatıların geliştirip benimsendiği görülmektedir. Zaman-mekânın koşullarına göre çoktanrıci düzenlerin tektanrıcılıkta uzlaşması (Denk, 2021b) ve dolayısıyla da çok-mitoslu düzenlerin de ortak üst mitoslar etrafında birleşmesi söz konusu olabilmıştır. Nitekim (Işık'ın da andığı) Kumarbi Efsanesi gibi öncülleri de olan "Antik Yunan mitolojisi"nin seslendiği coğrafyalardaki "kuşatıcı düşünce sistemleri" arayışlarının "felsefe" de doğurduğu söylenebilir. Dolayısıyla, "Antik Yunan"da (ya da "Anadolu-İyon"da) önemli bir felsefi tartışma ortamının doğduğu ve hatta kendine has bir felsefe geleneğinin şekillendiği söylenebilecekse de tüm bunların "dünyada ilk" olarak değerlendirilmesi yanlış olacaktır.

Bu bir yana, kentler arası rekabetin tetiklediği inovatif arayışların ürünü olan (Güven, 2021) zengin düşünsel ortamın bu haliyle de "Antik Yunan"a has bir durum olduğu epey tartışmalıdır. Zira "İyonya Aydınlanması"nın gerçekleştiği MÖ 6. yüzyılın "tüm dünyada düşünsel bir sıçrama sekansı" olduğu görülmektedir. *Axial Age* benzetmesine konu olduğu üzere, MÖ 8-3. yüzyıllar arasında bugünkü adlarıyla İran'da ilk tek tanrılı din kabul edilen Zerdüştlük doğmuş, Levant'ta Musevilik şekillenmiş, Hindistan'da Budizm yükselmiş, Çin'de de "Yüz Düşünce Okulu" etkili olmuştur (Jaspers, 1953). Tüm bu gelişmelerde, MÖ 1200'lerde yaşanan büyük yıkımdan sonra dünyanın girdiği türbülânstan çıkma arayışları kadar başlayan Demir Çağı'nın daha fazla

22 Bu arada, "Mavi Anadolucu" akımın önde gelen isimlerinden Halikarnas Balıkcısı ve Azra Arhat'ın "Yunan Mucizesi"nden ziyade "Ege Mucizesi"nin söz konusu olduğu, Anadolu'da yeşeren felsefenin Hellenistan'a göçtüğünde işe yaramaz hale gelerek kısırlaştığı ve hatta dinlerin ve hurafelerin kucağına atılarak insanlığı en az iki bin yıl geriye götürdüğü görüşünde olduğunu da not etmek yerinde olacaktır (Çelik, 2024, s. 7).

23 Mısır yayılcılığıyla tektanrıcılığın resmî ideoloji olarak benimsenmesi arasındaki ilişki konusunda bkz. Freud (2022).

etkileşime soktuğu “çiftçi-yerleşik” ve “çoban-kandaş” düzenler arası/üstü ilişkileri düzenleyecek yeni ve kuşatıcı bir değer sistemi bulma arayışı da etkili olmuşa benzemektedir. Kavimler Göçü genel başlığı altında ele alındığı üzere dünyanın hemen tüm “merkez/çekirdek” noktaları büyük bir demografik hareketlilik içindedir ve sarsılan sosyal, ekonomik, kültürel ve politik düzenleri “heterojenleşen toplumsal yapı”ya uygun şekilde yeniden kuracak düşünsel pratikler doğal olarak ön plana çıkmıştır. Gerçekten de, Buda’nın bugünkü Hindistan topraklarında, Konfüçyüs’ün de günümüz Çin coğrafyasında kurulan ilk imparatorluk düzenlerinin “ideolojik evreni”ni kuracaklara “ilham verdiği” bilinmektedir.²⁴ Çalışmanın kapsamı dışında olduğu için, çok farklı, uzak ve ilintisiz coğrafyalarda adeta eşzamanlı olarak görülen bu “yeni” durumun dünyanın içinden geçtiği köklü ve yaygın dönüşümle açıklanmasını gerektiğini söylemek yeterlidir.

Bugün başta siyaset bilimi olmak üzere akademik çalışmalarda ve hatta gündelik yaşamda “Antik Yunan”ın felsefenin doğduğu yer olarak bilinmesi ve bahsedilen diğer düşünsel gelenekleri “felsefeden saymama” tutumu, ilgili fikir ve eserlerin “bilimsel değeri”nden bağımsız olarak, büyük ölçüde Türkiye’nin de içinde olduğu paradigmatik tercihle ilgilidir. Bir başka deyişle, kuşkusuz “Antik Yunan”da farklı zaman-mekânlarda da etkili olacak (ya da “hatırlanacak”) önemli fikirler ve eserler üretilmiş olmakla birlikte, tüm bilimsel mesainin ve dikkatin “evrensel felsefenin başlangıcı ve timsali” olarak görülen bu zaman-mekânın felsefe geleneğine ayrıldığı da gerçektir. Yine bu paradigmanın oryantalist veçhesine uygun olarak “Doğu bilgeliği kontenjanı”ndan atıf yapılan birkaç aforizma dışında neredeyse hiçbir “Doğu düşüncesi”nin “felsefe” ders kitaplarına giremediği açıkken, “Antik Yunan felsefesi”nin “çok daha derinlikli/sofistike olduğu”nu söylemenin bilimsel bir temeli yoktur. En azından tüm felsefe gelenekleri eşit bilimsel saygıyı, özeni ve dikkati göstererek karşılaştırmalı şekilde ele alan bilimsel çalışmalar yapılana dek bu konuda nihai bir bilimsel tespit ya da önermede bulunmak mümkün değildir.²⁵

Kısacası, felsefenin yeşermesi “Antik Yunan”a has bir durum olmadığı gibi ola ki en “eşsiz” yeniliklere imza atan “coğrafya”ların bile kendi dönemlerinin tüm ilgili koşulları bağlamında değerlendirilmesi, öncesinden

24 Bu iki “efsanevi” kişiliğin de etkilerini birkaç yüzyıl düzen(lerini) kuracak yönetici elitler tarafından “hatırlanmaları”na borçlu olduğunu not etmek yerinde olacaktır.

25 Bu arada, yaygınlaşan tahminlerin işaret ettiği gibi Çin’in ileride dünyanın hegemonik merkezi haline gelmesi durumunda birçok şeyin yanında felsefenin de aslında Çin’de doğduğunu öneren çalışmaların artacağı, anaakımlaşacağı ve hatta paradigmatik belirleyicilik kazanacağı da tahmin edilebilir.

süzülüp gelen kurumlar kadar yeni arayışları zorlayan parametreler üzerinden de değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu durum, örneğin “Hellenler”e ya da “İon”a atfedilen gelişmelerin birçok açıdan öncüsü olduğu yukarıda gösterilen Sümerler için de geçerlidir. Bu dönemde kaydedilen “yenilikler” de nihayetinde Güney Mezopotamya’da olgunlaşan devletli/hiyerarşik sistemin ihtiyaçları doğrultusunda vuku bulmuştur. Tunç Çağı’nda üretilenler, geçmişte, yani Paleolitik’ten Kalkolitik’e kadar olan dönemde üretilenlerin (kimi terk edilerek kimiye dönüştürülerek) üzerine bina edilmiştir. Kuşkusuz ilk kez bu düzeyde karmaşık, katmanlı, sınıflı, hiyerarşik ve daha da önemlisi devletli bir yerleşik düzen kurulduğu için, somut-soyut birçok yeni kurum, yapı ve form söz konusudur. Tarih boyunca hep olduğu ve olacağı gibi, yaşam, üretim ve örgütlenme biçiminin gerektirdiği ve/veya getirdiği “atılımlar” yapılmıştır. Ama tüm bunlar da nihayetinde binlerce yıllık geçmişin içinden süzülerek gelen birikimler sayesinde mümkün olmuştur. Dolayısıyla, ortada aslında bir “Sümer mucizesi” de yoktur.²⁶

Yine olsa olsa aynı mantıkla, bundan 3 bin yıl kadar sonra “Ege’de kaydedilen gelişmeler” için de durum aynıdır. Dolayısıyla, illa bir ilişki kurulacaksa, bir tür “bayrak yarışı”nın söz konusu olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Nihayetinde farklı zaman-mekanların iyi-kötü bir çok yeniliği taşımasıyla oluşmakta olan ve kesintisiz akan bir bütün teşkil eden insanlık tarihinin farklı dönemlerinde yükselen her bir düzen, “hazır buldukları”nı ihtiyaçlarına ve yapısına göre dönüştürüp geliştirerek kendine has formlar kazandırmakta ve sonraki düzenlere aktarmaktadır. Bu nedenle, ister “Hellen” ister “İon” yarattı densin, bahse konu gelişmeler de olsa olsa öncekilerin eklemeli çıkarmalarla dönüştürülmesi ve zaman-mekâna has biçimlere büründürülmesi sonucu kaydedilmiştir.

Bu nedenle, tam da bu noktada bir konuya daha dikkat çekmek yerinde olacaktır. Örneğin “Antik Yunan’ın her şeyi Mısır’dan çaldığı”nı öneren Kara Athena (Bernal, 1988) kitabı gibi çalışmaların da gösterdiği gibi, bilimsel/olgusal anlamda geçerli kimi tespitlerin paradigmatik anlatı düzeyinde bir tür “demiri tersine bükme” özelliğine büründürülmesi de aynı derecede sorunludur. Avrupa/Batı-merkezci mevcut paradigmayı tersinden yeniden üreten çalışmalar, teorik tutarsızlıkları bir yana, eleştirel çalışmaların enerjisini ve bilimsel inandırıcılığını da gölgelemektedir.

26 Bu nedenle, bazı “yenilikler”i vurgulamak adına tercih edildiği açık olmakla birlikte, örneğin Kramer’in önemli kitabına başlık olarak seçtiği “tarih Sümer’de başlar” ifadesi de sorunludur. Arkeolojide yazılı tarih öncesini “prehistorya” olarak anma şeklindeki yerleşik yaklaşımla da ilgili olan bu yaklaşım, başka bir çalışmanın konusudur.

Kısacası, Neolitik ve Paleolitik'teki gelişmelerin “Anadolu”ya ya da Hititlerin “İon”a olan etkisine yer yer atıf da yapan Işık'ın son tahlilde tüm bunları adeta hükümsüz kılarak günümüz (Batı) uygarlığının temellerinin “İon/Anadolu”da atıldığını söylemesi sorunludur. Tarihe ya da uygarlığa bir “başlangıç noktası” göstermek, geçmişi kendi koşullarında değil günümüz (politik) ihtiyaçlarına uygun şekilde “okumak” anlamına gelmektedir.²⁷

Bu yaklaşımı daha da sorunlu kılsa, “başlangıç noktası” olarak işaret edilen coğrafyanın -tıpkı eleştirdiği Avrupa/Batı için söz konusu olduğu gibi- adeta zaman-mekândan bağımsız bir anlama ve içeriğe büründürülmesidir.

3.2. ‘Anadolu’ ve ‘Anadolu Uygarlığı’ İtirazı

Işık'ın argümantasyon hattının hem başlangıç hem de terminal noktası, “Anadolu” ve “Anadolu Uygarlığı”nın günümüzde anladığımız ve bildiğimiz şekliyle bin yıllardır var olduğu varsayımdır. Yazara göre, “M.Ö. 12. yüzyıl içinde başlaması beklenen Ege Göçleri ardından Anadolu’nun batı kıyılarında yaratılan sanat ne biçimiyle ve ne de biçimde Hellas’tan gelen değildir, Anadolu Geç Tunç Çağı’nda bilinenlerin devamıdır; kendi öz değerlerinin, yerli geleneğinin ürünüdür” (Işık, 2009, s. 66).

Bu dönemde bir “Atina Klasığı” olan sanat devrimini yaratan “üç boyutluluk, hareketlilik ve doğallık, Hellen ‘ideal’ resminin değil; daha başlangıçta, Nevali Çöri’nin Neolitik heykellerinde sanki 7500 yıl önce ondan doğmuş bir Arkaik *kuros* doğallığıyla dışa vuran Anadolu ‘gerçekçiliği’nin gereği olabilir” (Işık, 2009, s. 67). Zira

“bulma, uygulama ve verme; sanatın tarihi boyunca Anadolu’nun onurlu yazgısıdır. Bu soylu toprağı sahiplenebilen, ‘Anadolulu’yum’ diyebilen tüm budunlar; kendi ‘Hatti ülkesi halkı’ diye tanıyabilecek denli Anadolulaşmış Hitit’inden, bu topraklarda İran’dakilerden değişik mimari biçimleri yine ancak Anadolulaşmışlığıyla yaratabilen Selçuklara dek tümü, benzersiz sanat yapıtlarındaki erişmezliği, kökleşmiş yerli değerlerle kendi öz değerlerinin tarihsel sentezine borçludurlar. Orta-Batı Anadolu’da Frig ve Ege’de İyon kültürleri de kuşkusuz bu sentezin -yerli- ürünleridir. Geç Hitit ve Urartu da Anadolu’daki misyonlarını başarıyla tamamlamış; bu tarihi görevi, ülkeleriyle Ege kıyıları arasında yurtlanmış ve kendileri gibi Anadolulaşmayı bilmiş -ya da Anadolu’da doğmuş- bir başka çağdaş buduna, Frigler’e devretmişlerdir: Ege’nin Doğu yakasında -

27 Göbeklitepe konusunda yapılan benzer hata konusunda bkz. yukarıda dipnot 9 ve eşlik eden metin.

İyonya- ile filizlenen görkemli bir geleceğe, Batı Uygarlığı'na kök sürme görevini..." (Işık, 1989, ss. 23-24; Işık, 2003, s. 27).

Işık, bahsettiği kültürel sürekliliği Neolitik'e kadar uzatmaktadır:

"Nasıl ki Göbeklitepe ve Nevalı Çöri'de görülen Neolitik Devrim ile 'günümüz uygarlığının temel taşları burada başlamış' ve Anadolu insanı – onu izleyen- Kalkolitik Çağ ile ikinci büyük devrimin yolunu açmıştır'; 'Batı uygarlığı'nın da Demir Çağı ile birlikte aynı yaratıcı topraklarda, bu kez Ege kıyılarında, binlerce yıllık Anadolu alışımının üretken özünden doğmaya başlamıştır" (Işık, 2009, s. 56).

Açıkça görüldüğü üzere, Işık, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin Trakya dışındaki topraklarının tamamını tanımlamak için kullanılan "Anadolu" kavramını anakronik bir şekilde bin yıllar öncesine taşımaktadır. Atfettiği içerik itibarıyla günümüz okuyucusuna anlatım kolaylığı ile açıklanamayacak bir tercih söz konusudur. Zira böyle tanımladığı "Anadolu"nun bu kadar uzun zaman dilimi boyunca hep aynı coğrafi-toplumsal-kültürel anlam, içerik ve kapsamda olduğunu varsaymakta ve hatta "kendi öz değerlerinin" olduğunu önermektedir. Buna göre, günümüzdeki adlarıyla Ege Denizi'nin doğu kıyılarından en azından Şanlıurfa'ya kadar olan tüm coğrafyalar bin yıllardır "aynı/tek/bütünleşik" olan bir coğrafi-toplumsal-kültürel yapının bileşenleridir.

Oysa yazılı Sümer, Asur, Hitit vb. kaynaklarında bu anlamda/kapsamda bir kelimeye rastlanmadığı gibi, Eski Yunancada "doğuş, özellikle güneşin doğuşu, doğu" anlamına gelen *anatolē* (ανατολή) sözcüğünden türediği genel kabul gören "Anadolu" kelimesinin de genellikle bugünkü anlamıyla "Ege'nin doğu yakası" ya da "Batı ve Güneybatı Anadolu" için kullanıldığı düşünülmektedir.²⁸

Bu bir yana, zamanla topraklarını buralara ve ötesine geliştiren Roma İmparatorluğu döneminde günümüzdeki adlarıyla Batı, Güneybatı ve kısmen Orta "Anadolu"dan Fırat'a, oradan da güneyde Mısır'a kadar uzanan *idari* bölgeler için de Asya, Galatya, Kapadokya, Mezopotamya gibi farklı kavramların kullanıldığı görülmektedir (Türk Coğrafya Kurumu, 2006).

Osmanlı döneminde de benzer bir manzara söz konusudur. 1329-1337 arasında bölgede bulunan seyyah İbn Battuta'nın da Afyon-Kütahya-Ankara yöresini *Anatoliyya* adıyla andığı (Nişanyan, 2022) ve bu tabiri Kayseri-Sivas bölgesine kadar da kullandığı görülmektedir (Battuta vd., 2000, s. 414). Osmanlı

28 TDK Sözlük, Nişanyan Sözlük ve Oxford Etimoloji Sözlüğü gibi kaynaklarda sadece "etimolojik" bilgi yer almakla birlikte, literatürde kabaca "Karya" bölgesi tekabül eden bölgenin kastedildiği de söylenebilir.

Devleti'nin genişleme döneminde kurulan idari yapılanmanın iki ana parçasından biri olan “Anadolu Beylerbeyliği” de Kütahya merkezlidir ve uzun süre “Diyar-ı Rum” diye de anılan bu bölge de büyük ölçüde günümüzdeki “Batı Anadolu”ya tekabül etmektedir. Daha doğudaki yerler imparatorluğa katıldıkça Karaman, Ankara ve Erzurum gibi eyaletler kurulmuş, bugünkü Şanlıurfa da sancak olarak bağlanacağı Diyâr-ı Bekr Eyaleti bünyesinde yönetilmiştir.²⁹ Dolayısıyla, Roma döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de bugünkü “Anadolu”yu bir bütün olarak tek bir isimle adlandırma söz konusu değildir.

Daha ziyade “idari” ihtiyaçlarla benimsenen “alt bölge” isimlerinin dönüşerek daha ön plana çıkması ise modern(ist) dönemle söz konusu olacaktır. Yukarıda ele alındığı gibi Antik Yunan'ı kendisine referans edinerek “Avrupa” üst ismi altında toplanmakta olan modern(ist) ulus-devletlerin öncülüğünde yerleşik düzenler değişirken, isimlendirme konusu da önemli bir konu haline gelecektir. Elinizdeki yazı için yapılan araştırmalarda, Eski Yunanca kökenli Anadolu isminin bu dönemde ön plana çıkmasında *Philhellenism* akımının etkili olup olmadığını tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak o dönemde duraklama ve dağılma sürecinde olan ve ulus-devletleşme sürecindeki “Avrupa” tarafından sıklıkla “Türkiye” olarak anılmaya başladığı görülen Osmanlı'da da mevcut düzenin sürdürülemeyeceği anlaşıldıkça kimlik ve isimlendirme arayışları hızlanacaktır.

Bu çerçevede ön plana çıkan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Turancılık gibi ideolojik arayışların “gerçekçi” (ya da gerçekleştirilebilir) olmadığı düşüncesi taraftar buldukça da “elde kalan vatani ve toplumu” kapsama amacı belirleyici olmaya başlayacaktır. Nitekim Hilmi Ziya Ülken 1917'de Türk Ocağı bünyesinde “küçük Türkçülük” ya da “Türkiyecilik” gibi fikirleri dillendirecek, 1919'a gelindiğinde Mülkiye sıralarında başlatacağı “Memleketçilik” akımı ise zamanla “(kültürcü) Anadoluculuk” adını alacaktır (Ülken, 1992, s. 477-478). Her ne kadar önerileri Türk Ocağı 1918 Genel Kongresi'nde “teorik içerikten yoksun pragmatik bir zorunluluk” olarak karşılanmış olsa da (Üstel, 1993, s. 51), 1924'te kurup 12 sayı çıkardıkları “el yazması” mecmuaya *Anadolu* ismini veren Ülken ve arkadaşlarının bu kavramın siyasi ve entelektüel arayışlara yanıt verme potansiyelinde ısrarlı olduğu söylenebilir.³⁰ Aslında Mustafa Kemal'in

29 Osmanlı'da yönetim sisteminin gelişimi ve ayrıntıları için bkz. İnalçık vd. (2003, s. 108). Osmanlı'da coğrafi yer adları konusunda bkz. Coşkun (2020).

30 “Türk tarihi deyince bizim tarihimize birlikte Azerbaycan'da, Irak'ta Suriye'de, İran'da, Türkistan'da, vb. devlet kuran Türk kavmine mensup il ve ulusların tarihi hatıra gelir. Anadolu'ya göç eden Türkler bu yeni vatanlarında haçlılarla, Bizanslılarla uğraşmışlar, en sonra kati surette yerleşmişlerdir. Sonra da bu Türkler yeni bir imparatorluk kurarak Rumeli'yi, Suriye ve Irak'ı elde etmişlerdir. Öyle ise tarihimizin adı *Anadolu Tarihi*'dir.” (Ülken, 1992, s. 478, vurgu eklenmiştir).

öncülüğünde başlayan kongrelerle kurulan örgütlere verilen “*Anadolu* ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti” üst adı da, Misakı Milli sınırları içinde kalan bölgeleri anmada “Anadolu”nun önemli bir alternatif haline geldiğini göstermektedir. Nitekim bu süreçte Trabzon ve Erzurum (Vilâyât-ı Şarkıyye) müdâfaa cemiyetleri birleştirilirken kullanılan “Şarkî Anadolu” ifadesi de, “Anadolu” isminin “Doğu ve Güneydoğu Anadolu”yu de içerecek şekilde genişletilmesi açısından önemli bir dönüm noktası olacaktır. Yukarıda ele alınan 1930’lardaki siyasi-ideolojik tartışmaların ve ayaklanmaların ardından konumunu sağlamlaştıran Türkiye Cumhuriyeti’nin iktidarını pekiştirmek için isimlendirme konusunu sistematik şekilde çözüme kavuşturması ise 1940’larda söz konusu olacaktır. 6-21 Haziran 1941 tarihlerinde AÜ DTCF’de toplanan Birinci Türk Coğrafya Kongresi’nde Türkiye Cumhuriyeti’nin “Karadeniz, Marmara Denizi, Ege Denizi ve Akdeniz ile çevrelenmiş” kısmının tümünün “Anadolu (yarımadası)” ismiyle anılması kararlaştırılmıştır (Türk Coğrafya Kurumu, 2006; Karakuş, 2012).

Kuşkusuz o günden bu yana günümüzdeki anlamı ve kapsamıyla anılan ve bilinen “Anadolu” kavramının günümüzde Türkiye’de (Trakya dışında) yapılan arkeolojik kazıları ve bulguları adlandırmak için kullanılmasının hem anlatım kolaylığı sağladığı hem de dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi ulus-devletler çağıının doğal bir sonucu olduğu açıktır.³¹ Ancak zaman-mekân aşan bir coğrafi ad olmaksızın tarihsel bir kavram olan bu ismi Türkiye Cumhuriyeti döneminde anlaşılma biçimi üzerinden binlerce yıl geriye taşımanın doğru olmadığı gibi tarihsel analizlerin yerindeliği açısından yanıltıcı olacağı da açıktır.

Öte yandan, burada esas olanın isim değil sosyo-kültürel yapı olduğu, hangi ad altında olursa olsun bahse konu coğrafyada bin yıllardır “kendine has bütünleşik bir kimlik” bulunduğu söylenebilir. Zaten Işık da böyle düşünür görünmekte ve bu minvaldeki yaklaşımını Bahadır Alkım’a atıfla şöyle açıklamaktadır:

“uygarlığın ilk basamağı olan Paleolitik dönemden itibaren Anadolu’da, çeşitli yerel faktörlerin etkileşimi sonucu ortaya çıkan ve varlıklarını İÖ 2. binyıl sonuna kadar *kesintisiz sürdüren yerel kültürler* söz konusudur... Özellikle yerel etnik gruplarla alt kültürlerin kaynaşması Anadolu’ya, *Anadolu Uygarlığı tanımına uygun, kendine özgü bir kimlik* kazandırmıştır” (Işık, 2022, vurgular eklenmiştir).

31 1940’lar itibarıyla benimsenen (ya da benimsenmek durumuna kalınan) “Anadolu Arkeolojisi” ifadesinin tartışmalı tarihsel konulardan ziyade Türkiye’nin renkli tarihsel mirasına odaklanmayı mümkün kıldığı ve olumlu-olumsuz tartışmaların da bu çerçevede yapılabileceği değerlendirmesi için bkz. (Atakuman, 2008, ss. 230-231).

Buna göre, “‘Anadolulu’yum’ diyebilen tüm budunlar” içinde Orta-Batı Anadolu’da Frig ve Ege’de İyon kültürleri bu sentezin “yerli” ürünleridir. Keza İran’dan farklı mimari geliştiren Selçuklular da aynı kapsamda değerlendirilebilir. Göbeklitepe ve Nevali Çöri’de görülen Neolitik Devrim ile “günümüz uygarlığının temelleri” de yine “Anadolu” atılmış, Kalkolitik Çağ’da başlayan ikinci büyük devrimle yolu açılan Batı uygarlığı “bu kez Ege kıyılarında, binlerce yıllık Anadolu alışımının üretken özünden doğmaya başlamıştır” (Işık, 1989, ss. 23-24; Işık, 2003, s. 27; Işık, 2009, s. 56).

Çok farklı zaman-mekânların çok farklı yaşam, üretim ve örgütlenme biçimlerini ortaklaştıran ve hatta aynılaştıran bu son derece seçici, eklektik ve anakronik yaklaşım, Işık’ın Avrupa/Batı-merkezci paradigmanın temelsiz olduğunu açıkça gösteren kendi bilimsel vurgularıyla da tenakuz içindedir. Her dönem için söz konusu olduğu üzere, toplumların sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo-politik ölçeğini, kapsamını ve içeriğini başta mevcut ulaşım ve iletişim imkânları olmak üzere bir dizi karmaşık etmen belirler. Tam olarak anlamı ve içeriği konusunda bir uzlaşım olmamakla birlikte, bugün “uygarlık” olarak anılan “bütünlüklü kültür alanları” da belki ancak bu durum dikkate alınarak tespit edilip işaretlenebilir.

Işık’ın ifadesiyle “Göbeklitepe ve Nevali Çöri’de görülen Neolitik Devrim”in bugünkü adıyla örneğin Orta Anadolu ve hatta Ege bölgelerinin Demir Çağı gruplarıyla bir şekilde ilişkilendirilmesi ve hepsinin o günden beri var olan bir “uygarlık potası” olarak anılması epey sorunludur.

Işık’ın bu yaklaşımını öncülü “Mavi Anadoluculuk” ekolünün ayağa kaldırmak istediği “halk kültürü”ne dair çalışma ve örneklerini “aktüel folklorik” düzeyin çok altında, “adeta etnografik seviyede mitoslara kadar” giderek yapmasına (Şenol, 2009, s. 114) benzetmek mümkündür. Mavi Anadolucuların istedikleri örnekleri vermek için özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini atlamalarını (Şenol, 2009, s. 114) tersinden çağırıştırır şekilde, Işık da MÖ 10 binlere tarihlenen Göbeklitepe’deki Neolitik bulgularla MÖ 500’lere tarihlenen Ege’deki Demir Çağı bulgularını birbirlerine teyellemekte, bahse konu zaman-mekanların doğrudan ilişkisi bir yana aradaki dönemlere dair de herhangi bir geçiş, süreklilik ya da etkileşim örneği verme ihtiyacı hissetmemektedir.

O dönemin koşullarında (yine daha sonradan verilen isimlerle) Mezopotamya ya da Bereketli Hilal coğrafyalarıyla etkileşimi ve benzeşimi daha çok olan bölgenin “Anadoluluğu” çok tartışmalıdır. Olsa olsa günümüzdeki adlarıyla İran’da olan Ali Koş, Suriye’de olan Jerf el Ahmar ve Filistin’de olan Eriha ile birlikte tartışılabilir Şanlıurfa bölgesindeki bulguların ancak binyıllar sonra anlamlı etkileşimde olacağı Ege kıyılarıyla birlikte değerlendirilmesi mümkün değildir. Kuşkusuz uzun vadede etkileşimler olmuş olabilir ve olmuştur da. Ama örneğin bahse konu “Kuzey Mezopotamya”yı o dönem çok daha fazla

etkileşimde olduğu “Güney Mezopotamya”dansa bugün Kızılırmak, Menderes ya da Ege Denizi olarak andığımız beşeri coğrafyalarla birlikte değerlendirmenin hiçbir maddi zemini bulunmamaktadır. Günümüz adlarıyla Ege kıyıları ile Karadeniz ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin binyıllardır kendilerini diğer yerlerden ayıran ortak/tek bir bütünlüklü toplumsal-kültürel alan, bölge ya da birim olduğunu söylemeye izin veren hiçbir topografik, coğrafi, fiziki, tarihi, sosyo-ekonomik, dini ya da kültürel veri söz konusu değildir. Nitekim Üst Paleolitik’ten beri tüm dünyada olan uzun erimli ele ele ticarete işaret eden “Kapadokya” kökenli obsidyenlerin bulunduğu Göbeklitepe ve civarındaki yerleşimler ile çağdaşları Aşıklıhöyük’ü aynı “kültür”ün ürünü altında değerlendirmek ya da örneğin Göbeklitepe’nin bugün Suriye sınırları içinde kalan Jerf Al Ahmar’dansa Aşıklıhöyük’e daha yakın/benzer olduğunu söylemek olası değildir.³²

Keza Işık’ın anakronik biçimde kullandığı “etnik grup”, “budun” vb. kavramlar da sorunludur. Aslında her zaman-mekânda insan grup(laşma)ları olduğu için, tartışmanın özüne etkisi olmayan bu aidiyet ifadelerinin en azından anlatım kolaylığı adına tercih edilmesi pek tabii mümkündür. Ancak hemen yukarıda belirtilen nedenlerle Neolitik’ten itibaren günümüzdeki adlarıyla Ege’den Şanlıurfa’ya kadar olan coğrafyalarda aynı değilse de benzer/yakın/ortak özellikler taşıyan ya da birbirlerinin devamı olan grupların yaşadığını söylemek mümkün değildir. En azından Neolitik bir yana Bronz Çağı’nda tekerleğin ve Demir Çağı’nda da süvarinin yaygınlaşmasına kadar olan dönemlerdeki ulaşım-iletişim imkânları düşünüldüğünde, aralarında binlerce kilometre olan ve nüfusları da birkaç yüzü aşmayan grupların/köylerin “ortak ya da benzer kimlik” sahibi olması teorik olarak imkânsızdır. “Elden ele ticaret”in getirdiği olağan tekno-kültürel etkileşimlerin ötesine geçen bir aidiyete dair herhangi bir arkeolojik/maddi bulgu da söz konusu değildir.³³

32 Hem mimari yapısı hem de buluntuları itibariyle birbirlerine benzeyen Göbeklitepe ve Karahantepe gibi “Taş Tepeler”den Jerf El Ahmar ve Mardin’deki Boncuklu Tarla Höyük’e kadar olan Erken Neolitik yerleşimlerin kendi dönemlerinde “Kuzey Mezopotamya” havzasının bir parçası olduğu açıktır.

33 Son dönemde artan teknolojinin verdiği imkanla yapılan antik DNA (arkeogenetik) analizlerinin epey ses getirdiği ve “bugün Avrupa’da yaşayanların Çatalhöyük’ten gittiği” vb. bulguların popüler ilgi de çektiği görülmektedir. Ancak her dönemin kendi yapısal koşullarına göre icat ve inşa ettiği “kimlikler”in kimi kısmî genetik verilere atıfla binlerce yıl geriye götürülmesi, günümüzde artan “kimlik krizleri” nedeniyle “toplumsal karşılık” bulmakla birlikte, aynı nedenle son derece tehlikeli “ırkçı” yaklaşımları besleme riski de taşımaktadır. Benzer bir hataya 1930’larda düşen arkeoloji ve tarih çalışmalarının böylesi risklere karşı daha ihtiyatlı olması gerekmektedir.

Kısacası, Işık'ın "Paleolitik'ten itibaren Anadolu'da çeşitli yerel faktörlerin etkileşimi sonucu ortaya çıkan ve varlıklarını İÖ 2. binyıl sonuna kadar kesintisiz sürdüren... yerel etnik gruplarla alt kültürlerin kaynaşması Anadolu'ya, Anadolu Uygarlığı tanımına uygun, kendine özgü bir kimlik kazandırmıştır" önermesi oldukça sorunludur. Sıklıkla kullandığı "Anadolu'nun öz/yerli değerleri" ile neyi kastettiği belli olmadığı gibi böylesi bir ifadenin hiçbir beşerî coğrafya için kullanılması bilimsel olarak doğru ve yerinde olmayacaktır. Keza "sözde 'Hellenistik' olan, aslında Doğu gerçekçiliğinin ve düşünce yapısının öne çıktığı 300 yıllık dönemde sanat ve kültür, eskinin göz kamaştırıcılığıyla tekrar buradan sürecektir sürgünü" (Işık, 2010b, s. 83) ifadesinde geçen "Doğu gerçekçiliği" ifadesi, en az eleştirdiği "Hellenici" tutumlar kadar özcü ve anakroniktir. İon/Anadolu için sıklıkla "Doğu" kavramını kullandığı (cf. Işık, 2010b, ss. 84-85), "özgürlük ve bağımsızlık Lykialılar için her şeydi" (Işık, 2010b, s. 96) dediği ve hatta "çağdaş demokrasinin temel öğelerini oluşturan 'birlik' ve 'bağımsızlık', 'özgürlük' ruhunun Lukka *geniyle* Erken Demir Çağ'a taşınan bir vazgeçilmez düşünsel miras olduğu"nu söylediği (Işık, 2010b, s. 95) de dikkate alındığında, Batılı değerleri idealize ve romantize eden Batı-merkezci paradigmanın kavram ve önermelerini tersinden aynen benimseyip "Doğu/Anadolu" için yeniden ürettiği görülmektedir.

Işık'ın bu yaklaşımının en net izlenebildiği yer-konu ise, 1980'lerin sonunda uzun uğraşlar neticesinde başlayabildiği ve görüşlerinin oluşumunda önemli bir yere sahip olan Patara kazılarıdır. Burada son yıllarda ulaşılan veriler ve bunların takipçisi kazı ekipleri tarafından tanıtılma biçimi, Avrupa/Batı-merkezci modern(ist) paradigmanın postmodern(ist) "medeniyetçi" anlatıya eklemlenmesine de iyi bir örnek teşkil eder niteliktedir.

3.3. Işık'ın Eleştirel Görüşlerinin Patara Kazıları'ndaki Yansımaları

Işık, Likya bölgesinin en önemli kentlerinden olan ve konumunun da etkisiyle tarihin farklı dönemlerinde önemli bir kültürel-politik merkez haline gelen Patara'yı şu sözlerle tanıtmaktadır (Işık, 2010a, s. 229, dn 1):

"Aydınlanma Çağı'nın ünlü Fransız düşünürü Montesquieu'nun 1748 yılında yayınlanan 'Yasaların Ruhu Üzerine' adlı başyapıtında devletlerin yönetim biçimleri arasında 'en mükemmel konfederasyon cumhuriyeti' olarak övdüğü Lykia Birliği'nin, başkentinde kazıyla günyüzüne çıkarılan, 1400 kişilik meclis binası Ekklesiasterion'unu onarmak ve çağdaş demokratik sistemin anayurdunun Anadolu olduğu saptamasını tüm dünyaya duyurmaktır. Çünkü Lykia Birlik yasası, Montesquieu güvencesiyle 1787 yılında yapılan Amerika Birleşik Devletleri

anayasasının da temelini oluşturmuştur ve bu tarihsel gerçek ABD Temsilciler Meclisi'nin 16 Mayıs 2006 günkü oturumunda sunulan 'Patara: The Origins of American Democracy, 1800 Years and 7000 Miles Away' başlıklı bir bildiriyle kayıtlara geçmiştir."

Açıkça görüldüğü gibi, Işık, bir yandan günümüz Batı dünyasının lideri olan ABD'yi "çağdaş demokratik sistemin" temsilcisi olarak ifade ederken diğer yandansa bu sistemin "anayurdunun Anadolu olduğu"nu vurgulamaktadır.³⁴

Kuşkusuz Likya Kazıları'nı da başlatan ve bölgedeki ilgili bulguların "Hellen değil İoanya (Anadolu) ürünü" olduğunu söyleyen Fahri Işık'ın anaakımdan ayrılan müdahalesi ziyadesiyle önemlidir.³⁵ Zira kendisi de "Lykia'nın 'hakça yönetimlerin anayurdu' olduğu gerçeğini tüm dünyaya kabul ettirme" hedefinden ve "çağdaş demokrasinin temel öğelerini oluşturan 'birlik' ve 'bağımsızlık', 'özgürlük' ruhunun Lukka geniyle Erken Demir Çağ'a taşınan bir vazgeçilmez düşünsel miras olduğu gerçeğini bilim adına ortaya koyma görevi"nden bahsetmektedir (Işık, 2010b, s. 95).

Ancak Montesquieu'nun bu tanımlamayı 18. yüzyıl koşullarında "Avrupa'nın geçmişten geleceğe her ilerlemenin kaynağı ve dünyanın merkezi" olduğu paradigmasının kurucu bir parçası olarak yaptığı dikkate alınmamaktadır. Günümüze kıyasla görece az arkeolojik verinin olduğu 18. yüzyıl koşullarına ait olan ve yeni bir düzen arayan Avrupa ve ABD elitlerine yol gösterme ve hatta ABD'nin "Batı"nın lideri olması gerektiğini gösterme amacıyla yapılan bu

34 Amerikan Anayasası'nı kaleme alanların yaklaşık üç bin yıl önce Patara'da kurulan "Antik Likya Federasyonu"nu örnek aldığı ve bu nedenle Anayasası'nın 220. yıl dönümünün 2007'de Patara'da kutlanmasının iyi olacağının düşünüldüğü şeklindeki haberlerin gündeme getirdiği "komplovari" tartışmaların kısa sürede "modernist-postmodernist iddialar arası gerilim"e neden olması da dikkat çekicidir. Gündeme gelen "Patara üzerinden Türkiye'ye federatif yönetim biçimi empoze edilmek istenmekte ve 'böl ve hükmet' metodu Türkiye'de uygulanmaya çalışılmakta" (Likya Haber 2008) itirazının da etkisiyle konu zamanla gündemden düşmüştür (cf. Yavuz, 2011).

35 Keza ondan sonraki kazı başkanı Havva Işkan Işık da burada "Montesquieu'nun dünyanın en mükemmel cumhuriyet modeli olarak tanımladığı Likya Birliği'nin yönetildiği meclis binası"nın bulunduğu dikkat çekmektedir (AA, 2022b). Yerel bir yöneticinin kazılarla ilgili sözleri de şöyledir: "Bu topraklar tarımın, ticaretin, bilimin ve sanatın doğduğu topraklardır. Ama bu topraklarda demokrasi de doğmuştur. 18'inci yüzyılda yazar Montesquieu modern anlamda dünyanın yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirinden ayrıldığı ilk yönetim biçiminin Likya'da olduğunu söylüyor. Montesquieu'nun bu tespitiyle aslında bütün dünyada demokratik, modern anlamda devlet yönetiminin tam olarak ayrıldığı noktanın Likya Birliği ve merkezi Patara olduğunu gösteriyor. Bu alan da demokratik yönetimin, insanlığın ayakta kalmış ilk ve en eski parlamento binası" (Gündem Alanya, 2022).

tanımlama, bir “bilimsel tespit” olmaktan ziyade “geçmiş”in inşa edilmekte olan Avrupa/Batı-merkezci paradigmaya hizmet edecek şekilde araçsallaştırılması niteliğindedir. Oysa özellikle 19. yüzyıldan itibaren ulaşılan (ve Montesquieu’nun haberdar olması beklenemeyecek ama haberdar olsa da önermelerinin içeriği pek etkilemeyecek) arkeolojik veriler, böylesi yönetim modellerinin çok daha önce de görüldüğünü açığa çıkarmıştır.

Burada kastedilen, Hititlerin *panku* kurumuna atıf yapan Fahri Işık’ın da dile getirdiği gibi “Hellen” değil “İon” ürünü olan kurumların “günümüz Batı uygarlığı”nın kaynağı olarak Anadolu’yu işaret ettiği değildir. Hititlerin öncüsü kabul edilebilecek Kaneş’teki Karum’da görülen “büyük” ve “küçük” adamlar yapılanmasının (Lion, 2013, s. 1) Panku’nun oluşumundaki olası etkisi, Güney Mezopotamya’dan bağımsız düşünülemez. Zira Gılgamış Destanı’nda görülen atıfları başkaca bulgularıyla destekleyen Kramer’in (2002 ve 2014) çalışmaları da göstermektedir ki, Sümerlerde “ihtiyarlar”dan ve “eli silah tutan”lardan oluşan iki “ev” vardır. Özgür kenttaşlar “yaşamsal önemde kararlar alınacağı zaman... ‘yaşlılar’ adıyla bir üst meclis ve ‘erkekler’ adıyla bir alt meclisten oluşan iki meclisli bir kongrede bir araya” gelmektedir (Kramer, 2002, s. 105). “Yaşlılar Konseyi” olan *ab-(b)a uru*, *AB + ĀŠ uru* ile “tüm eli-ayağı tutan erkeklerden oluşan” *guruš uru* veya *mes* adlı meclisler birlikte *unken* yani “halk dairesi” (*circle of the people*) teşkil etmiş, zaman içinde de Akadca *puhrum* terimiyle anılmışlardır (Diakonoff, 1959, s. 297). Hatta daha sonra kurulan Eski Babil devletinde de “‘kent’ anlamına gelen *alum* ile *puhrum* aynı anlamı taşımaktaydı” ve *şibutum* olarak anılan “yaşlılar” ise özel bir danışma kurulu oluşturmaktaydı (Oates, 2015, s. 73). Kısacası, krallar çok ciddi tartışmaların gerçekleştiği meclislere özellikle savaş ve barış gibi önemli konuları danışmış ve hatta “ihtiyar heyeti” gündelik uyuşmazlıkları çözme yetkisine sahip olmuştur (Jacobsen, 1943, s. 162; Oates, 2015, ss. 26-27; Kramer vd., 2014, s. 52).

Daha sonra Hititler’de ya da “İonya”da da görülen böylesi uygulamaların “mükemmel cumhuriyet modeli” olmaktan ziyade dönemin sosyo-ekonomik güç paylaşımına uygun şekilde kurulan “oligarşik” (ya da meşruti) monarşiler olarak tanımlanması daha doğru olacaktır. Zaten “hepsi, hep birlikte” anlamına gelen *panku* (“asiller meclisi”) ile hanedan mensuplarıyla bürokratlardan oluşan ve yüksek mahkeme görevi de yapan *tuliya* isimli organları (Klock-Fontanille vd., 2005, s. 84) içeren yönetim biçimi de nihayetinde “tipik bir oligarşi”dir (Brandau ve Schickert, 2015, s. 88). Özellikle yaşlı/ihtiyar kuruluna yapılan “senato” benzetmeleri (Lion, 2013, s. 1) de bu minvalde değerlendirilmelidir. Üstelik en iyi ihtimalle “temsili demokrasi” olarak nitelenebilecek bu uygulamaların örneğin ortalama 35-40 kişiden oluşan eşitlikçi Üst Paleolitik

toplumlarda olduğu varsayılabilecek “doğrudan demokrasi”ye kıyasla “ilerleme” değil “gerileme” teşkil ettiği dahi söylenebilir.³⁶

Dolayısıyla, ister “Hellen” ister “İonya” ürünü olsun ne Patara/Anadolu’da doğan yeni bir şey vardır ne de “Anadolu”da doğduğu söylenen şey “mükemmel cumhuriyet modeli”dir.

Çalışmanın başından beri vurgulanan modern(ist) paradigmanın izlerini açıkça gösteren bu yaklaşım bir yana, Işık’ın akademik önermelerinin siyasete yansımaları da dikkat çekicidir. Nitekim 2020 için ilan edilen ve pandemi nedeniyle bir yıl uzatılan “Patara Yılı” vesilesiyle popüler ilgi çekmeye başlayan alan, bu çerçevede “Medeniyetler Beşiği” olarak tanıtılmıştır (AA, 2022a). Kültür ve Turizm Bakanlığı ilgili kararı “Uygarlık kavramının başladığı ve adım adım Batıya uzandığı kadim kültürler coğrafyası Türkiye, ‘Tarihin Sıfır Noktası’ Göbeklitepe’nin keşfiyle geçen sene dünya gündeminde ilk sırayı aldı” şeklinde duyurmuş, kararı ilan eden Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan da bu seçimin gerekçesini şöyle açıklamıştır (KTB, 2020):

“Patara, bizim tarihimizin de önemli sembollerinden biridir. Osmanlı Devleti, Kuzey Afrika ile olan telgraf bağlantısını Patara Telsiz Telgraf İstasyonu aracılığı ile sağlıyordu. Yaklaşık 850 kilometrelik uzunluğuyla, Avrupa’nın en büyük hattının ucunda yer alan Patara İstasyonu, İtalyanlar tarafından bombalanana kadar, ülkemize çok önemli hizmetler vermiştir. Bu telsiz telgraf istasyonunu aslına uygun şekilde yeniden ayağa kaldırıyoruz. Roma’nın bir parçası olan Likya Birliği’nin yönetim modeli, ABD’nin kuruluşuna örnek olacak kadar önemlidir. Nitekim Likya Birliği’nin Meclis binası, tarihi önemine binaen TBMM Başkanlığımız tarafından restore ettirilmiştir. Antik dönemden günümüze ulaşan tek deniz feneri de yine Patara’dadır. Bu deniz fenerini de ayağa kaldırmayı planlıyoruz. Şehir kapısından su yollarına kadar daha pek çok nadide özelliği ile Patara’yı ülkemizin tarihi zenginliğini dünyada temsil edebilecek bir yer olarak gördük.”

Türkiye’nin başlıca arkeoturizm merkezleri arasına girme yolunda olan Patara’nın sadece “dünyanın en eski parlamentosu”na değil “II. Abdülhamid’in Osmanlı’nın Afrika’daki topraklarıyla iletişim kurmak için kurduğu ilk telsiz telgraf istasyonuna ev sahipliği yapması”na vurgu yapılması önemlidir. Kuşkusuz, son kazılarda ulaşılmış böylesi bir bulgunun bilim dünyasına ve

36 Nitekim, sıklıkla “ilk tapınak” olarak nitelenen Göbeklitepe (ve Karahantepe) gibi yerleşimlerdeki “kamusal yapılar”ın pekâlâ ortak kararların törensel kuralları eşliğinde alındığı bir tür “meclis” olma ihtimali de vardır. Tabii yanı başlarındaki yerleşimlerin tüm sakinlerini alamayacak büyüklükteki bu alanlarda da olsa olsa “temsili demokrasi” olduğundan söz edilebilir.

arkeoturizme kazandırılması kadar doğal bir şey yoktur. Nitekim yürütülen titiz ve uzun çalışmalar sonrasında yaklaşık yüzde 80'i kazılarda ortaya çıkartılan orijinal taşlarla ve yapay zeka teknolojisi de kullanılarak aslına olabildiğince uygun şekilde ayağa kaldırılan deniz fenerinin önemli bir kültür varlığı ve arkeoturizm destinasyonu olacağına kuşku yoktur.³⁷

Ancak, bir yandan eleştirilen Avrupa/Batı-merkezci paradigmatik anlayış (“demokrasi ancak burada doğmuş olabilir”) sahiplenilerek yeniden üretilirken diğer yandan özellikle dünyada ve Türkiye’de yaşanan medeniyetçi/kimlikçi eğilimlere koşut olarak “Osmanlı tarihi”yle kurulan bağım ön plana çıkarılması oldukça dikkat çekicidir. Bunda bilimsel, kültürel ya da turistik beklentiler³⁸ kadar dünyada ve Türkiye siyasetinde geçerli olan “dönemin ruhu”nun etkisi de oldukça açıktır. Huntington’la özdeşleşen Medeniyetler Çatışması tezine söylemsel düzeyde yöneltilen haklı itiraz bir yana, “bugün atfettiğimiz anlam ve içerikleriyle medeniyetlerin geçmişten günümüze aynı şekilde var olduğu” verili kabul edilmekte ve günümüzün ruhuna uygun örneklerle tadil edilerek tersinden yeniden üretilmektedir. Bir yandan çağdaş demokrasinin merkezi “Batı” küstürülmemekte, diğer yandansa ve “II. Abdülhamit/Osmanlı mirası” üzerinden yine dönemine ruhuna uygun “yerli ve milli” muhatabın kim olduğu vurgulanmaktadır.

Tüm bu sürecin referans verdiği arkeolojik çalışmaların merkezinde “Anadolu’nun binlerce yıl boyunca insanlığa katkı sunmuş medeniyetlerin yurdu olduğu” önermesi yer almaktadır. Kuşkusuz Işık’ın iddia ve taleplerinin kabaca Tanzimat’tan itibaren (self) oryantalize edilen bir toplumun bir tür düzeltme/saygınlık talebine tekabül eden anlaşılabilir yönleri vardır. Ancak özcü bir ötekileştirmenin özcü bir “biz” özgüveniyle tamir edilmesi söz konusu olamayacağı gibi, eleştirilen paradigmanın öznesi dışında aynen sahiplenilerek yeniden üretilmesi de sorunludur. Zira en iyi yukarıda irdelenen Akurgal’ın “15 noktası” bağlamında görüldüğü gibi, gerekçeleri ve dayanakları itibariyle önemi açık olan Işık’ın yaklaşımının paradigmatik bir itiraz içerdiğini söylemek zordur. Işık’ın kendisinin de belirttiği gibi (Işık, 2009, s. 55), bahse konu tespitlerin ne’liğine değil taşıyıcı aktörlerinin kim’liğine yönelik bir itiraz söz konusudur.

Bu noktada, itiraz edilen paradigmanın 19. yüzyılda “Yunan Bağımsızlığı” sırasında inşa edildiğine, Işık’ın alternatif yorum önerisinin de yine Türk-Yunan

37 Bu arada, fenerin ayağa kaldırılmasına dair yapılan açıklama ve haberlerde “Abdülhamid vurgusu”na (pek) yer verilmediği görülmektedir (cf. İHA, 2025; DHA, 2025; Aktüel Arkeoloji, 2024). Ancak Eylül 2025 itibariyle resmi açılış henüz olmadığı için ilgili “siyasi” açıklamalar da yapılmış değildir.

38 Nitekim Patara’nın 2018’den itibaren ciddi ziyaretçi çekmeye başladığı ve hatta 2021’de ilk kez ilk 10’a girdiği görülmektedir (Arkeofili, 2022).

çekişmelerinin ön planda olduğu bir dönemde ön plana çıktığına da değinmek yerinde olacaktır. Zira önceki bölümlerde ele alındığı gibi, Türk-Yunan ilişkileri en az 200 yıldır Osmanlı/Türkiye-Avrupa/AB/Batı ilişkilerinin adeta turnusol kâğıdı ve hatta emniyet supabı niteliğindedir. Avrupa ile Türkiye “zorunlu olmadıkça” birbirlerini doğrudan karşıya alınmamış, Yunan İsyanı’ndan Kurtuluş Savaşı’na Kıbrıs Sorunu’ndan Doğu Akdeniz’e kadar hemen tüm sorunlar “Türkiye-Yunanistan gerilimleri” olarak kodlanmıştır. Özellikle her bir kriz döneminde “Batı medeniyetinin beşiğinin Yunanistan değil Anadolu/Türkiye” olarak önerilmesinden de görüldüğü üzere, Batı’yla ilişkileri bozmadığı gibi “rakibe karşı kendisinin tercih edilmesinin nedenini de gösteren” bir politika izlenmesi öncelikli tercih olmuştur.³⁹ İçte verilen modernleşme mesajını da destekleyen ve tahkim eden bu yaklaşım, Tanzimat’tan beri izlenen Batıcı paradigmanın gerektirdiği dönüşümlerin her alanda karşılık bulabildiğini göstermektedir.

Sonuç

Kuşkusuz Işık’ın itirazlarının kendi başına bağımsız akademik anlamı ve değeri vardır. Zaten sıklıkla vurguladığı gibi, “kişisel akademik aydınlanması” 1980’lerde başlamıştır. Keza kendi ifadesiyle sayıca da artan “Patara Okulu’nun ‘Batı ne der’e aldırışsız özgüvenli bilimcilerinin... bilimsel görüşleri[nin] yerli ve yabancı dilde yayınlarla bilim dünyasının tartışmasına sunul[ması]” (Işık, 2010b, s. 92) da ziyadesiyle önemlidir. Nitekim Işık, Batı medeniyetinin kurucusu olduğu paradigmatik kabul gören Helenik kültürün aslında Anadolu’da doğduğu “gerçeğini bilim adına ortaya koyma görevi”nden bahsetmektedir (Işık, 2010b, s. 95).

Öte yandan, yanıtsız kaldığını söylediği “çılgılığı”na hem Türkiye’de hem de Almanya özelinde uluslararası bilim dünyasında gittikçe daha fazla kulak verildiği de bir gerçektir. Dolayısıyla, görüşlerinin -kendi “kişisel akademik niyeti ve tutumu”nun ötesinde- bir konjonktüre tekabül ettiği için ve ölçüde akademik değerlendirme konusu olması da doğaldır. Özellikle de 18-19. yüzyıllarda şekillenen modern(ist) paradigmanın içte ve dışta gerektirdiği bir yer (Avrupa/Batı)-merkezci paradigmayı haklı olarak eleştirirken 20. yüzyılın sonlarından itibaren şekillenmekte olan postmodern(ist) paradigmanın yine içte

39 Işık’ın yukarıda başka bir bağlamda alıntılanan “Avrupa’nın ana kenti Atina değil, Milet’tir” (Işık, 2010b, s. 95) ifadesi bu açıdan dikkat çekicidir. Keza son dönem çalışmalarında Mavi Anadoluocuların da gündeme getirdiği “Etrüsklerin Türk olduğu” görüşüne yoğunlaşmış olması da not edilmelidir.

ve dışta ihtiyaç duyduğu düzeltme talebine tekabül eden medeniyetçi/kimlikçi yaklaşımlara mesafe almadığı düşünüldüğünde...

Bu anlamda ilk dikkat çekilmesi gereken konu, yukarıda çalışmanın başlarından vurgulandığı gibi bir yandan “ilk tapınak” diğer yandansa “tarihin sıfır noktası” gibi hem muhafazakâr hem de seküler kesimlere seslenen popülist ifadelerle ön plana çıkarılan Göbeklitepe’nin Işık’ın ilgili iddialarına kolaylıkla dahil olmasıdır. Bu bağlamda, aslında Işık’ın “itiraz ve düzeltme” niteliğindeki önermelerinin takipçisi olduğu Mavi Anadoluculuk akımının “modern(ist) Cumhuriyet’in kimlik arayışları”na uygun “yerli ve Batıcı” yaklaşımını “postmodern(ist) Cumhuriyet’in kimlik arayışları”na tekabül eden “yerli ve milli” bir tutuma dönüştürür nitelikte olduğu söylenebilir. Nihayetinde modern(ist) dönemin yaşam, üretim ve örgütlenme biçiminin getirdiği Avrupa/Batı-merkezci paradigmanın yerini küreselleşme çağının gerektirdiği her (ya da çok) yer-merkezci paradigmalar almaktadır.

Ne var ki, bir yer-merkezci ve özcü yaklaşımlar “öznesi” değiştiğinde bilimsel anlamda sorunlu olmaktan çıkmadığı gibi, “tarihe sıfır noktası” aramak, hele de bunu ister Demir Çağı isterse de Bronz Çağı ya da Erken Neolitik gibi insanlık tarihinin “daha dün” dinilebilecek tarihlerinde yapmak oldukça sorunludur. Zira tarih boyunca farklı zaman-mekanların kimi açılardan “öncü olması” söz konusu olabilmekle birlikte, nihayetinde en az 250 bin yıllık “insanlık tarihi” söz konusudur. Farklı zaman-mekanların iyi-kötü bir çok yeniliği taşımasıyla oluşmakta olan ve kesintisiz akan bir bütün teşkil eden insanlık tarihinin farklı dönemlerinde yükselen her bir düzen, bir yandan “hazır buldukları”nı ihtiyaçlarına ve yapısına göre dönüştürüp geliştirerek kendine has formlar kazandırırken diğer yandan da ulaştığı sentezi sentezleyecek sonraki düzenlere aktarmıştır. Hiçbir yer, on binlerce yıldır kendine has bir “öz”e sahip olacak şekilde devinmemiştir. Dolayısıyla, Batı-merkezi paradigmada da görüldüğü üzere, sorun geçmişi araçsallaştırmanın ne’liği, kim’liği ya da amacından ziyade bizatihi geçmişin araçsallaştırılmasının kendisidir.

Bu nedenle, haklı tespitlerine yönelik sessizliği “görünen o ki ‘suskunluğun’ arkasında ikiyüz yıl boyunca süren ‘Atina-merkezci’ emeğin ‘ne olacağı’ vardır; ve de bu nedenle gerçekleri kabul ettirmenin hiç de kolay olmayacağı gerçeği vardır” (Işık, 2009, s. 61) şeklindeki eleştirisini kendisine uyarlayarak bitirmek yerinde olacaktır: Işık’ın emek-yoğun itiraz ve eleştirilerinin eleştirdiği paradigmayı yeniden üreten kısımlarının da zamanla “Anadolu-merkezci emeğin ne olacağı kaygısı ve tutuculuğu”na yol açma riski söz konusudur. Oysa alanda çok bilinen bir kitabın ilk satırında ifade edildiği gibi “geçmiş yabancı bir ülkedir” (Hartley, 1958) ve bu ülkeye girmenin ilk ve olmazsa olmaz koşulu, ulaşılan verileri günümüz amaçları için araçsallaştırarak yorumlamaktan ziyade kendi tarihsel koşulları ve bağlamında değerlendirmektir.

Teşekkür

Bu makale, Kapadokya Üniversitesi Turist Rehberliği Yüksek Lisans programında 2022’de hazırladığım “Türkiye’deki Arkeoturizm Anlayışında Paradigma Değişikliği İhtiyacı: ‘Uygarlık Anadolu’da Doğdu’ Eleştirel Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış” başlıklı bitirme ödevinin ilgili kısmının gözden geçirilmesi ve uyarlanması sonucu hazırlanmıştır. Yorum, eleştiri ve önerilerinden anladığım kadarıyla en az biri arkeolog olan anonim hakemlere ve makalenin yayın sürecindeki ilgileri için AÜSBF Dergisi editörlerine teşekkür ederim.

Etik Bildirim: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Benzerlik Denetimi: Tamamlandı.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar(lar) bir çıkar çatışması beyanında bulunmamıştır.

Kaynakça

- AA. (2022a). *Medeniyetler Beşiği’nin, 2020’nin “Patara Yılı” ilan edilmesiyle bilinirliği arttı*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/medeniyetler-besiginin-2020nin-patara-yili-ilan-edilmesiyle-bilinirligi-artti/2136513>
- AA. (2022b). *Medeniyetler Beşiği “Patara” ziyaretçilerini geçmişe yolculuğa çıkarıyor*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/medeniyetler-besigi-patara-ziyaretcilerini-gecmise-yolculuga-cikariyor/2579921>
- Aktüel Arkeoloji. (2024). *Patara Antik Kenti deniz feneri kendi taşları ile 2 bin yıl sonra yeniden ayağa kaldırıldı*. [https://www.arkeolojikhaber.com/haber-patara-antik-kenti-deniz-feneri-kendi-taslari-ile-2-bin-yil-sonra-yeniden-ayaga-kaldirildi-39075/](https://www.arkeolojikh Haber.com/haber-patara-antik-kenti-deniz-feneri-kendi-taslari-ile-2-bin-yil-sonra-yeniden-ayaga-kaldirildi-39075/)
- Akurgal, E. (2000). *Ege - Batı uygarlığının doğduğu yer*. Ege Yayınları.
- Arkeofili. (2022). *Türkiye’deki müze ve örenyeri 2021 ziyaretçi sayıları açıklandı*. <https://arkeofili.com/turkiyedeki-muze-ve-orenyeri-2021-ziyaretci-sayilari-aciklandi/>
- Atakuman, Ç. (2017). Shifting discourses of heritage and identity in Turkey: Anatolianist ideologies and beyond. In A. De Francesco (Ed.), *In search of pre-classical antiquity: Rediscovering ancient peoples in Mediterranean Europe (19th and 20th c.)* (pp. 166–181). Brill.
- Atakuman, Ç. (2008). Cradle or crucible: Anatolia and archaeology in the early years of the Turkish Republic (1923–1938). *Journal of Social Archaeology*, 8(2), 214–235.
- Aydın, S. (2017). Giriş: Hümanizmden pozitivizme—Schliemann, Troya kazıları ve Alman arkeolojisinin geleneği üzerine. In H. Schliemann, *Kahramanlar çağının izinde* (pp. 9–35). İletişim Yayınları.
- Aydın, S. (2010). Arkeoloji ve milliyetçilik: Toprak altından kimlik devşirmek. *Arkeo Atlas*, 7, 126–141.
- Aydingün, H. (2014). *Uygar dünyanın ilk yıkılışı - MÖ 1200*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Bilici Altunkayalier, H. (2018). Ulus-devlet kavramının ortaya çıkış sürecinde arkeoloji. *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 2–11.
- Brandau, B., & Schickert, H. (2015). *Hitler: Bilinmeyen bir dünya imparatorluğu*. Arkadaş Yayınevi.
- Coşkun, A., Sivridağ, A., Karaca, Y., Yekeler, N., Özkılınç, A., & Atik, V. (2020). *Kaynaklarıyla Osmanlı coğrafyası yer adları sözlüğü*. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları.
- Çelik, T. (2024). Mavi Anadoluculuk fikrinin Türk yönetim geleneği açısından değerlendirilmesi. *Akademik Düşünce Dergisi*, 9, 3–17.
- Denk, E. (2009). Türkiye siyasetinin dış politik(a) tabuları. In Ö. Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce, cilt 9: Dönemler ve zihniyetler* (pp. 1207–1228). İletişim Yayınları.
- Denk, E. (2014). Uluslararası ilişkilerin hukuku: Vestfalyan sistemden küreselleşmeye. In E. Balta (Ed.), *Küresel siyasete giriş* (pp. 51–74). İletişim Yayınları.
- Denk, E. (2021a). An amodernist approach to international law: The case of law of the sea in Amarna Letters. In J. Hartmann & U. Khaliq (Eds.), *The achievements of international law: Essays in honour of Robin Churchill* (pp. 21–47). Bloomsbury Publishing.
- Denk, E. (2021b). *50 bin yıllık dünya düzeni: Toplumlar ve hukukları*. Kalkedon Yayınları.
- Denk, E. (2022). Göbeklitepe: Tarihin sıfır değil kırılma noktası. *Cumhuriyet Pazar*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/cumhuriyet-pazar/gobeklitepe-tarihin-sifir-degil-kirilma-noktasi-1963926>
- DHA. (2025). *Patara Deniz Feneri, 544 yıl önceki gibi ayakta*. <https://www.dha.com.tr/gundem/patara-deniz-feneri-544-yil-onceki-gibi-ayakta-2620339>
- Diakonoff, I. M. (1959). *Society and state in ancient Mesopotamia*. The Institute of Oriental Manuscripts.
- Droysen, J. G. (1893). *Outline of the principles of history*. Ginn. Erhat, A. (1996). *Dünya mitolojisi*. Remzi Kitabevi.
- Evans, J. A. S. (1968). Father of history or father of lies: The reputation of Herodotus. *The Classical Journal*, 64(1), 11–17.
- Freud, S. (2022). *Musa ve tektanrıcılık*. Say Yayıncılık.
- Gilpin, R. (1988). The theory of hegemonic war. *The Journal of Interdisciplinary History*, 18(4), 591–613.
- Gündem Alanya. (2022). *Antik meclis binasında bin 500 yıl sonra ilk resmi toplantı*. <https://www.gundemalanya.com/antik-meclis-binasinda-bin-500-yil-sonra-ilk-resmi-toplanti/5800/>
- Güven, Ö. (2021). Politik bir kent olarak Miletos ve felsefenin ortaya çıkışı. In Ö. Güven & M. E. Kardeş (Eds.), *Felsefede kent ve kent hakkı* (pp. 63–94). İstanbul Üniversitesi.
- Hartley, L. P. (1958). *The go-between*. Print Book.
- Hodder, I. (1985). Postprocessual archaeology. In *Advances in archaeological method and theory* (pp. 1–26). Academic Press.
- Işık, F. (1989). Batı uygarlığının kökeni: Erken Demir Çağ Doğu-Batı kültür sanat ilişkilerinde Anadolu. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 29, 1–39.
- Işık, F. (2003). Karanlık Dönem'in aydınlığı ve Frig sanatının 'Anadoluluğu' üzerine. *Anadolu*, 24, 19–33.

- Işık, F. (2009). Anadolu-İon uygarlığı: 'Kolonizasyon' ve 'Doğu Hellen' kavramlarına eleştirel bir bakış. *Anadolu*, 35, 53–86.
- Işık, F. (2010a). Patara. *Anadolu Dergisi*, 36, 229–243.
- Işık, F. (2010b). Anadolu-Lykia uygarlığı: Lykia'nın 'Hellenleşmesi' görüşüne eleştirel bir yaklaşım. *Anadolu*, 36, 65–125.
- Işık, F. (2019). *Uygarlık Anadolu'da doğdu*. Ege Yayınları.
- Işık, F. (2022, Ocak 28). *Neolitik'ten Ege'nin Altın Çağı'na Anadolu yaratıcılığı* [YouTube söyleşi]. Arkeolojihaber.
- İbn Battuta. (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. Yapı Kredi Yayınları. Bernal, M. (1998). *Kara Atena*. Kaynak Yayınları.
- İHA. (2025). *2 bin yıllık Patara Deniz Feneri yeniden ayağa kaldırıldı*. <https://www.ihacom.tr/antalya-haberleri/2-bin-yillik-patara-deniz-feneri-yeniden-ayaga-kaldirildi-221645679>
- İnan, A. (1939). Atatürk ve tarih tezi. *Belleten*, 3(10), 243–246.
- İnalçık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda klasik çağ*. Yapı Kredi Yayınları.
- Jacobsen, T. (1943). Primitive democracy in ancient Mesopotamia. *Journal of Near Eastern Studies*, 2(3), 159–172.
- Jaspers, K. (1953). *The origin and goal of history*. Routledge.
- Karakuş, U. (2012). Coğrafya eğitimi için önemli bir kaynak: Birinci Türk Coğrafya Kongresi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 25, 198–212.
- Kıraç, Y. (2021). 100. yılında Anadolu Medeniyetleri Müzesi. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 82, 159–177.
- Klock-Fontanille, I. (2005). *Hititler*. Dost Kitabevi. Kramer, S. N. (2002). *Sümerler*. Kabalıcı.
- Kramer, S. N. (2014). *Tarih Sümer'de başlar*. Kabalıcı.
- KTB. (2020). *2020 "Patara Yılı" ilan edildi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://basin.ktb.gov.tr/TR-255214/2020-patara-yili-ilan-edildi.html>
- Kuhn, T. S. (1970). *The structure of scientific revolutions*. The University of Chicago Press.
- Likya Haber. (2009). *Patara'da neler oluyor?* <http://likyahaber.net/haber/haberdetay.asp?haberID=114>
- Lion, B. (2013). Assemblies, Ancient Near East. In *The encyclopedia of ancient history*. Wiley-Blackwell.
- McBrearty, S., & Brooks, A. S. (2000). The revolution that wasn't: A new interpretation of the origin of modern human behavior. *Journal of Human Evolution*, 39(5), 453–563.
- Momigliano, A. (1958). The place of Herodotus in the history of historiography. *History*, 43(47), 1–13.
- Oates, J. (2015). *Babil*. Arkadaş Yayınevi.
- Özdoğan, M. (2006). *Arkeolojinin politikası ve politik bir araç olarak arkeoloji*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sayılı, A. (1991). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda matematik, astronomi ve tıp*. Atatürk Kültür Merkezi.
- Türk Coğrafya Kurumu. (2006). *Türkiye'nin coğrafi bölgeleri*. https://www.tck.org.tr/academics/index.php?categorycode=1165234653&record_code=1165569691

- Umar, B. (1982). *Türkiye halkının ilkçağ tarihi* (Cilt 1). Ege Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayını.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi* (3. baskı). Ülken Yayınları.
- Yavuz, Y. (2011). *Amerikalılar Patara'yla neden ilgileniyor*. Odatv. <https://www.odatv.com/analiz/amerikalilar-patarayla-neden-ilgileniyor-14993>
- Yıldırım, E. (2012). *Modern Cumhuriyetin kimlik arayışları: Kayıp kimliğin peşinde Mavi Anadoluculuk* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Zangger, E. (2016). *The Luwian civilization: The missing link in the Aegean Bronze Age*. Ege Yayınları.